

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ÇORUM ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE GAYRİ MÜSLİMLERİN SOSYAL ÇEVREYLE İLİŞKİLERİ (1839-1909)

RELATIONS OF NON-MUSLIMS WITH SOCIAL ENVIRONMENT IN THE OTTOMAN
EMPIRE ACCORDING TO ÇORUM KADI REGISTERS (1839-1909)

ZEKERİYA IŞIK

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çorum, Türkiye
Assoc. Prof. Zekeriya Işık, Hitit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of
History,
zekeriyaisik@hitit.edu.tr
orcid.org/0000-0003-3528-902X

MAKALE BİLGİSİ	ARTICLE INFORMATION
Makale Türü	Article Types
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Received
30 Haziran 2020	30 June 2020
Kabul Tarihi	Accepted
9 Kasım 2020	9 November 2020
Yayın Tarihi	Published
30 Aralık 2020	30 December 2020
Yayın Sezonu	Pub Date Season
Aralık	December
Doi	

<https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.760826>

ATIF/CITE AS:

Işık, Zekeriya, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çorum Şer'iyeye Sicillerine Göre Gayri Müslimlerin Sosyal Çevreyle İlişkileri (1839-1909)" [Relations of Non-Muslims with Social Environment in the Ottoman Empire According to Çorum Kadi Registers(1839-1909)], *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 19/2 (Aralık 2020), s. 1047-1085.

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.
Copyright © Published by Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Journal of Divinity Faculty of Hitit University,
Çorum, Turkey. All rights reserved.

Relations of Non-Muslims with Social Environment in the Ottoman Empire According to Çorum Kadi Registers

Abstract

Non-Muslims in the Ottoman Empire enjoyed a wide variety of rights such as the safety of their lives, property, honor and freedom of thought, religion and worship as required by the nation system. They were able to maintain their own culture and to adapt to the system through the rights granted to them in the fields of administrative and private law in accordance with the non-Muslim law. However, despite these wide range of rights granted to them in penal-law cases concerning the public, non-Muslims were still able to apply to the kadi courts in matters that fall under private law cases such as inheritance, custody and proxy. When the cases concerning daily-life relations between non-Muslims and Muslims became common in addition to the types of court cases mentioned above, the kadi registers turned into a really important argument in revealing the nature of the aforementioned relations.

The purpose of this study is to address the kadi registers, which are mostly analyzed on their judicial or legal aspects, from a different perspective to reveal the nature of the relations of non-Muslims with their environment. The reason for selecting the kadi registers of Çorum is the significant variety of examples provided by the city, because by the mid-19th century Armenians started arriving particularly from Talas and Germir districts of Kayseri, and in addition to them there were also Greeks, Catholic and Protestants settled in the area and established relations with the local community. The idea is that the change and transformation that Çorum went through from a homogeneous Muslim Turkish city to a heterogeneous imperial city would provide essential data in terms of understanding and making sense of similar historical developments. Following the Industrial Revolution, Europe's need for food and provisions increased and this played a major role in the development of Çorum as it is located on the transport route between central areas of Turkey and the northern port town of Samsun. By the late 19th century the rate of non-Muslims, mostly merchants, settling in the area increased rapidly and they started living in different parts of the city. Due to the reason that the non-Muslims chose settling in the existing neighborhoods rather than gathering in certain places or establishing a new neighborhood, their relations with the Muslim community diversified and deepened. As such, non-Muslims formed various types of relations with the Muslim communities during this period as a reflection of the coexistence culture throughout the empire. These relations

were mostly reconciliation-centered but there were some disputes in some cases. The relations were also multi-dimensional and had administrative, legal, judiciary, social and cultural aspects, concerning various matters such as charitable institutions, religious conversion, finding and constructing worship places. In addition, there were very strong relations formed with Muslim communities in social and economic life, ranging from livestock farming, land, garden and business partnership, home and shop ownership to tenancy, among other daily matters.

In this study, the mentioned relationship network is explained in four parts. In the first part, the social and demographic change process during which Çorum evolved into a cosmopolitan imperial city in the 19th century is explained. In the second part, as the number of non-Muslims, their influence and political impact in the city increased over the time, their increasingly diverse relations with the Muslim community are emphasized. In the third part, the legal and judicial issues between non-Muslims and the Muslim community are explained. Ottoman court records contain essential data regarding the legal and judicial relations of non-Muslims with both the Muslim community and the public sphere. In the fourth and last chapter, the multifaceted economic ties of non-Muslims with Muslims are discussed.

Keywords: Social History, Ottomans, Kadi Registers Non-Muslim, Armenian, Çorum.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Çorum Şer'iyye Sicillerine Göre Gayri Müslimlerin Sosyal Çevreyle İlişkileri (1839-1909)

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimler, uygulanan millet sistemi gereği can, mal, namus güvenliği, din ve vicdan hürriyeti, ibadet serbestisi gibi geniş haklara sahip olmuştur. Zimmî hukuk doğrultusunda kendilerine tanınan idari ve özel hukuk alanlarındaki haklar sayesinde öz kültürlerini korumak suretiyle sisteme adapte olmuşlardır. Ancak gayri müslimler, kamuyu ilgilendiren ceza hukuku davalarıyla birlikte kendilerine tanınan bu geniş haklara rağmen miras, vesayet, vekâlet gibi özel hukuka giren konularda da kadı mahkemesine müracaattan geri durmamışlardır. Bu dava türlerine gayrimüslimlerin Müslüman toplumla yaşadıkları gündelik hayata dair diğer davalar da eklenince şer'iye sicilleri söz konusu ilişkilerin mahiyetini ortaya koyan çok önemli bir argümana dönüşmüştür.

İşte bu çalışmada daha çok adli ve hukuki yönleriyle ele alınan şer'iye si-

cillerindeki kayıtlar, gayrimüslimlerin çevreyle olan ilişkilerinin mahiyetini ortaya koymak amacıyla farklı bir perspektiften ele alınmıştır. Makalede, Çorum şerî'ye mahkemesi kayıtlarının esas alınmasında, 19. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle Kayseri Talas ve Germir taraflarından geldikleri anlaşılan Ermenilerin ve sayıları daha az olmak kaydıyla muhtelif yerlerden gelen Rum, Katolik ve Protestanların buraya yerleşmesi dolayısıyla gayrimüslimlerin sosyal çevreyle olan münasebetlerine dair çok önemli örneklikler sunması etkili olmuştur. Yine Çorum'un homojen Müslüman Türk şehrinde heterojen bir imparatorluk şehrine doğru yaşadığı değişim ve dönüşümün benzer tarihi gelişmeleri anlamak, anlamlandırmak açısından iyi bir örneklığe sahip olduğu düşünülmüştür. Bu dönemde Çorum'un gelişmesinde ve göçlere muhatap olmasında Sanayi İnkılabı'yla birlikte gıda ve zahire ihtiyacı artan Avrupa'nın emtia talebinin iç bölgelerden Samsun limanına taşınmasında burasının ticari bir koridor olması başat rol oynamıştır. Öyle ki 19. yüzyılın sonlarına doğru çoğu tüccar ve esnaf olan gayrimüslimlerin buraya yerleşme hızı artmış şehrin muhtelif mahallelerine yayıldıkları görülmüştür. Gayrimüslimlerin belli yerlerde toplanmak ya da yeni mahalleler ihdas etmek yerine daha çok mevcut mahallelere dağılmaları Müslüman toplumla ilişkilerinin çeşitlenmesine ve derinleşmesine yol açmıştır. Nitekim bu süreçte gayrimüslimler, Müslüman çevrelerle vakıflar, ihtida meselesi, ibadethane yerlerinin tespiti ve inşası, evlilik gibi idari, hukuki, adli, sosyal ve kültürel konularda, imparatorluk sathına yayılmış bulunan birlikte yaşama kültürünün bir yansıması olarak genellikle uzlaşma ancak yer yer çatışmaya kadar varan bir takım münasebetler içinde olmuşlardır. Bundan başka hayvancılıktan, arazi, bağ, bahçe, işletme ortaklığına, ev ve dükkan sahipliğinden kiracılığa, alacak verecek meselesine kadar sosyal ve ekonomik hayatta Müslüman toplumla çok güçlü bağlar kurmuş, ilişkiler geliştirmişlerdir.

Bu çalışmada söz konusu ilişkiler ağı dört başlık halinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde Çorum'un 19. yüzyılda giderek kozmopolit bir imparatorluk şehrine doğru yaşadığı sosyal ve demografik değişim sürecinin nasıl gerçekleştiği ele alınmıştır. İkinci bölümde zamanla gayrimüslimlerin sayılarının, şehirdeki nüfuz ve ağırlıklarının artmasıyla birlikte başta kamusal alan olmak üzere çevreyle olan ve giderek çeşitlenen münasebetleri üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde gayrimüslimlerle Müslüman toplum arasında yaşanan hukuki ve adli meseleler ortaya konmaya çalışılmıştır. Zira Osmanlı mahkeme kayıtlarının gayrimüslimlerin hem Müslüman toplumla hem de kamusal alanla olan hukuki ve adli ilişkileri bakımından önemli veriler içermesi bu bölümün zenginleşmesinde etkili olmuştur. Dördüncü ve son bö-

lümde ise gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan çok yönlü sosyo-ekonomik münasebetleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Tarih, Osmanlı, Şer'iyeye Sicilleri, Gayrimüslim, Ermeni, Çorum

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda tebaanın önemli bir kesimini oluşturan gayrimüslimlerin hukuki durumu kadar onların çevreyle olan ilişkileri de mühim bir mesele olarak araştırmacıların önünde durmaktadır. Osmanlı'da temelde şer'i ve örfi hukukun uyumlu birlikteliğinden oluşan hukuk sistemi içerisinde gayrimüslimler, birer azınlık olmayıp devletin asli unsurlarından kabul edilmiştir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'deki mümin-kâfir ayırımına göre İslâm'ı din olarak benimseyenler aynı zamanda İslâm toplumunun bir üyesi sayılırken bu inancı taşımayan gayrimüslimler(zimmî) ise İslâm devletinin siyasî hâkimiyetini kabul ederek kendilerine tanınan hukuki haklar çerçevesinde özgün hayat tarzlarını yaşama imkânına sahipti.¹ Nitekim İslam devletinin hâkimiyeti altında Müslim ve gayrimüslim toplumun konsensüs içerisinde birlikte yaşaması durumuna binaen İslam hukukçuları bu topluluğu ayırım gözetmeksizin *dârüliislâm ehli* şeklinde tarif etmişlerdir. Debûsî, "Zimmî, ülke bakımından ve dünya ahkâmında bizden, din bakımından ve ahiret ahkâmında ise onlardandır (harbîler)"² derken aslında bu uzlaşmanın anasını ortaya koymuştur. İşte bu anlayışın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki doktrini ve kurumsal karşılığı Millet Sistemi'dir. Aslında bu, Hz. Muhammed (sav)'in Medine'ye hicretinden (M. 622), Osmanlı'da bu sistemin asıl kurucusu sayılan Fatih Sultan Mehmet (M. 1451-1481)'e kadar İslam hukukunun sekiz asrı aşan millet felsefesi birikiminin sonucudur.³ Farklı ırk, dil, din ve mezheplerden özellikle Rum, Ermeni ve Yahudi topluluklarını bünyesinde bulunduran Osmanlı İmparatorluğu'nun, bu inanç çevrelerine kendi seçtikleri dini-ruhani liderin riyasetinde örgütlenme ve idare edilme imkânı sağlamasına "Millet Sistemi" denilmiştir.⁴ Böylece her millet, hem kendi dini, sosyal, kültürel ve hukuki değerlerini asırlar boyunca koruma hem de mevcut haliyle sisteme katılma imkânı bulmuştur.

¹ Ahmet Özel, "Gayri müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996) 13/420.

² Özel, "Gayri müslim", 13/420.

³ Mustafa Alkan, "Osmanlı'da Millet Sistemi", *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Mustafa Sıtkı Bilgin, Mehmet Seyfettin Erol, Mustafa Alkan, Bekir, Tarık Yiğit, ESAM (Ankara: Aralık 2015), 87.

⁴ Alkan, "Millet Sistemi", 88; Belkıs Konan, "Gayri müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *AÜHFHD* 64/1 (2015), 173.

Osmanlı Millet sisteminin İslam hukukundaki zemini ise anlaşılacağı üzere zimmî hukuktur. Darülharbde yaşarken fetihle ele geçirilen topraklarda bulunan Hristiyan ve Musevi topluluklar “zimmet” adı verilen bir antlaşmayla dinlerini değiştirmeksizin İslam devletinin koruması altına alınırlardı ki, bu kişilere zimmî denilirdi⁵. Yapılan bu akitle gayrimüslimler hür insanlar olarak kabul edilmekte, İslam devleti, içerden veya dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı onların can, mal ve namuslarını korumayı din ve vicdan hürriyetlerini emniyet altına almayı Allah adına taahhüt etmekteydi.⁶ Zimmîler, nikâh, mehir, boşanma, nafaka, miras ve velayet gibi özel hukuku ilgilendiren hususlarda kendi dini kurallarına tabi olup cemaatlerinin din adamları üzerinden kendi mahkemelerinde bu sorunlarını çözebilirlerdi.⁷ Ancak cemaat mahkemelerinin vermiş oldukları hukuki kararları uygulamak kamu otoritesini temsil eden Osmanlı idarecilerinin göreviydi. Diğer taraftan zimmîler, davalarının Osmanlı kadı mahkemelerinde görülmesini isteyebilirlerdi. Uygulamada, Hristiyanların evlenme, boşanma ve mali yükümlülüklerden çıkan sorunlarda şer’i mahkemelere başvurdıkları yine kendi dinlerine göre eşlerinden boşanamayan Katolik gayrimüslimlerin Osmanlı mahkemelerini tercih ettikleri kaydedilmiştir.⁸

İzah edilen bilgilerden ve bu çalışmada esas alınan Çorum şer’iyye mahkemesi kayıtlarından anlaşıldığına göre gayrimüslim çevrelerin şer’iyye mahkemesiyle olan ilişkilerinde sadece cezai kamu davaları değil yer yer nikâh, vesayet, miras gibi özel hukuka dair davalar da belirleyici olmuştur. Diğer taraftan kadılık müessesesinin adli ve hukuki olduğu kadar idari yetki alanının da geniş olması, gayrimüslimleri bir kez daha kamusal alanda kadıyla ve şer’iyye mahkemesiyle muhatap kılmıştır. Buna gerek ceza gerekse sosyal, ekonomik ve kültürel kaynaklı Müslim-gayrimüslim davaları da eklendiğinde söz konusu mahkeme kayıtları gayrimüslimlerin çevreyle olan ilişkileri konusunda önemli veriler sunmaktadır.

1. Amaç ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı şer’iyye sicillerinden yola çıkarak gayrimüslimlerin gerek kamusal alanla gerekse Müslüman toplumla olan idari, hukuki, adli, sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerini ortaya koymaktır. Konunun dağılması bakımından çalışmanın sınırları içerisinde bu mahkemelerin adli ve

⁵ Konan, “Gayri müslim Osmanlı Vatandaşları”, 172.

⁶ Gamze Nur Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Gayri müslim Tebaanın Hukuki Durumu*, (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, , 2015), 40.

⁷ Konan, “Gayri müslim Osmanlı Vatandaşları”, 172.

⁸ Konan, “Gayri müslim Osmanlı Vatandaşları”, 176.

hukuki özellikleri, işleyiş biçimi gibi hususlar yer almamıştır. Araştırmada Çorum'un seçilmesinde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehrin giderek Rum, bilhassa da Ermeni tebaanın ilgi gösterdiği ve yerleştiği bir yer olması dolayısıyla gayrimüslimlerin çevreyle olan ilişkileri hususunda zengin örneklikler sunması etkili olmuştur. Makalede bu veriler ışığında önce Çorum'un söz konusu demografik değişim ve dönüşüm süreci ele alınmış ardından gayrimüslimlerin kamusal alanla ve Müslüman çevrelerle olan idari, hukuki, adli, sosyo-ekonomik ve sınırlı da olsa kültürel ilişkileri izah edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada daha çok Çorum Belediyesi tarafından Çorum Şer'iyeye Sicilleri Transkripsiyon Projesi kapsamında Türk Arşivciler Derneği'nin katkılarıyla transkripsiyonu yapılan H. 1255-1327 (M. 1839-1909) tarihleri arasını kapsayan 16 defter incelenerek özellikle gayrimüslimlere dair kayıtlardan istifade edilmiştir. Bundan başka Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivinden ve bu alanda yapılmış başkaca araştırmalardan da faydalanılmıştır. Özellikle kültürel ilişkilerin mahiyetine dair kayıtların azlığı çalışmanın önünde önemli bir sınırlılık teşkil etmiştir.

2. Müslüman Türk Kimliğinden Sosyal ve Demografik Çeşitliliği Olan Bir Şehre Çorum

Çorum'un tarihsel gelişimi yaşadığı sosyal ve demografik değişim ve dönüşüm gayrimüslimlerin kamusal alanla ilişkilerine dair çok önemli veriler ihtiva etmektedir. 1530 Tarihli tahrirde göre Vilayet-i Rûm-ı Kadim'e bağlı 6 sancaktan birisi olan Çorum'un⁹ 1856-1894 yılları arasında kaza olduğu, daha sonra tekrar sancak haline getirildiği ve üç asrı aşkın bir süre Sivas'a, devletin son döneminde ise Ankara'ya bağlı kaldığı kaydedilmiştir.¹⁰ 1456 yılında altı mahalleden oluşan küçük bir şehir olan Çorum, 1530'da otuz mahallelik büyük bir şehre dönüşmüştür. 1576 yılı tahrir kayıtlarına göre Çorum merkezinde kırk sekiz mahalle bulunmaktaydı ki bu mahallelerin bir kısmı Doğu Anadolu'dan gelen göçmenlerin (Şarkıyan) ve konar-göçer cemaat mensupları tarafından kurulmuştu.¹¹ Erzurum-İstanbul karayolu üzerinde bulunan Çorum'a, özellikle Erzurum civarından çobanların hayvan sürülerini, tacirlerin mallarını getirdiği buradan da Sivas-Çorum yoluyla İstanbul'a veya Bolu, Sinop gibi Karadeniz şehirlerine ulaştırdıkları, bundan başka Diyarbakır'dan

⁹ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530), II, haz. Ahmet Özkılınc, Ali Coşkun, vd., (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nr. 36, 1997), XIII.

¹⁰ Ömer Turan, "Çorum'da Ermeniler ve Ermeni Tehciri", *Yeni Türkiye* 60 (2014), 1.

¹¹ H.984 (M.1576/1577) Tarihli ve TKG.KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Liva-i Çorum, haz. Mustafa Engin, Murat Alandağlı, (Ankara: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın Nr. 8, 2014), 13-18.

(Amid) Batı Anadolu'ya ulaşan bir kara yolunun da buradan geçtiği kaydedilmiştir.¹² İşte bütün bu yollar şehrin ticari önemini artırmış, gelişiminde rol oynamıştır.

Çorum'un 15 ve 16. yüzyıllarda nüfusunun tamamı Müslümandır. Fatih Sultan Mehmet döneminde yapılan tahrirlerde şehirde gayrimüslim nüfusa rastlanılmadığı, daha sonra ise sürgün edilen İspanyol Yahudilerinden 14 hanenin 1530'da Çorum'a yerleştirildiği kaydedilmiştir.¹³ Nitekim 1575-76'da şehrin Mirlivası Mahmut Bey'in gayrimüslim bulunmadığı halde meyhane ihdas edip, vergi aldığı gerekçesiyle ahali ve Çorum kadısı tarafından şikâyet edilmesi ve görevden alınması hadisesi bu durumu doğrulamaktadır.¹⁴ Ancak 1554'te Çorum'dan geçerek Amasya'ya giden elçilik heyeti içerisinde bulunan Dernschwam'ın aktardığı bilgiler konuya farklı bir mahiyet kazandırmıştır. Zira Dernschwam, Çorum'u bir Türk şehri olarak tarif etmekle birlikte kendilerine bir Ermeni köyünden şarap getirildiğini ve şehirde, Rum, Ermeni ve Türklerin bir arada yaşadıklarını kaydetmiştir.¹⁵ Eğer bu bilgiler doğru ise Çorum'da en azından 16. yüzyılda hiç gayrimüslim nüfusun yaşamadığı hususunda ihtiyatlı davranmak gerektiği ortadadır. Dernschwam bundan başka şehirde savaşlarda esir alınan Alman ve Macarlardan bahsetmesi de yine farklı hukuki statülerde(esir, köle gibi) gayrimüslim nüfusun Çorum'da yaşadığını açıkça göstermektedir.¹⁶

Ancak ne var ki 1831 tarihli nüfus sayımında da Çorum'da gayrimüslim yaşamadığı, 1837 tarihli bir cizye muhasebe defterinde burada ikamet edip etmedikleri belli olmayan 55 adet gayrimüslimin kayıtlı olduğu belirtilmiştir ki bu nüfusun ticaret maksadıyla bölgeye gelip giden tüccarlar olduğu da düşünülebilir.¹⁷ Nitekim 1845 temettuat defterlerinde de gayrimüslimlere dair bir kayıt bulunmadığı kaydedilmiştir.¹⁸ 1844 tarihli nüfus sayımında Çorum kent

¹² *Mufassal-ı Liva-i Çorum*, 18; Sureyya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Berktaş, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), 276.

¹³ Şerif Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II. Meşrutiyet)*, (Çorum: Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2003), 174; Adem Kara, "XIX Yüzyılda Osmanlı Anadolu-sunda Ermeni Toplum Yaşantısı: Çorum ve Antakya Karşılaştırmalı Örnekleri", *The Journal of Academic Social Science Studies* 5/6, (December 2012), 304.

¹⁴ Üçler Bulduk, "16.Yüzyılda Çorum Sancığı II (Dirlikler)", *OTAM* 6 (1995), 45.

¹⁵ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, (Ankara: Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 269.

¹⁶ Dernschwam, *Seyahat Günlüğü*, 269.

¹⁷ Kara, "XIX Yüzyılda Osmanlı Anadolu-sunda Ermeni Toplum Yaşantısı", 304.

¹⁸ Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 175.

merkezinde hane adedi 2198 olup toplam nüfus ise 5139'dur.¹⁹ Çorum salnameleri üzerinde yapılan bir çalışmaya göre 1878'de Çorum'da ikamet edenler arasında Rum nüfusu görünmezken Ermeni nüfusu 52, şehir merkezinin toplam nüfusu da 6534 olarak kaydedilmiştir²⁰.

Çorum'un demografik yapısının 19. yüzyılın ikinci yarısında değişmeye ve çeşitlilik kazanmaya başladığı görülmektedir. Zira Karpat'ın yaptığı çalışmada 1881/82-1893 genel sayımına göre Çorum sancağı merkez kazasında 200'ü kadın, 297 erkek 497 Ermeni; 45'i kadın 101'i erkek 146 Rum; 16'sı kadın 17'si erkek 33 Protestan olmak üzere toplam 676 gayrimüslim yaşamakta olup şehrin toplam nüfusu da 49.057'ye ulaşmıştır.²¹ 1902 yılına gelindiğinde ise Rum nüfus 128, Ermenilerin sayısı artarak 657, Katolik 22, Protestan 13 toplam nüfusun ise büyük bir artışla 56.342'e ulaştığı kaydedilmiştir.²² 1914 Nüfus verilerine göre ise Çorum sancağı merkezinin nüfusu 83.150 olup şehirde 1231 Ermeni, 555 Rum olmak üzere toplam 1786 gayrimüslimin yaşadığı görülmektedir. Çorum'a bağlı kazalar olan İskilip'te 43 Ermeni, 15 Rum; Sungurlu'da 1863 Ermeni, 816 Rum; Osmancık'ta 68 Ermeni, 50 Rum; Mecitözü'nde 318 Ermeni, 834 Rum ikamet etmekteydi²³. Çorum merkezi özelinde bakıldığında gayrimüslimlerle ilgili rakamlarda dikkat çeken hususlardan bir tanesi Ermeni nüfusun diğerlerine oranla fazla olması, diğeri ise Katolik ve Protestan nüfusta bir artışın olmaması ve bunların genellikle şehir merkezinde oturmalarıdır ki bu da onların ticari amaçlarla şehre geldikleri şeklinde yorumlanabilir.²⁴

Sadece nüfus artışından yola çıkıldığında bile Çorum'un 19. yüzyılın son çeyreği ile birlikte büyük bir gelişim, değişim ve dönüşüm geçirdiği görülmektedir. Bu durumda Sanayi İnkılabı'yla birlikte Avrupa'da gıda, tahıl ve hammadde ihtiyacının artmasıyla Orta Anadolu'nun tahıl ürünleri ve hammaddelerinin Samsun limanından Avrupa'ya ihraç edilmeye başlanmasının etkisinin büyük olduğu kaydedilmiştir ki böylece Orta Anadolu'yu Samsun'a bağlayan yol güzergâhı üzerinde bulunan Çorum, bir ticaret şehrine dönüş-

¹⁹ Hacı Haldun Şahin, *Çorum Nüfus Defterleri (1844)*, haz. İrfan Yiğit, (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayını, 2012), 63.

²⁰ Mehmet Çanlı, *Ankara, Kastamonu, Sivas Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Çorum (1869-1908)*, (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayını, 2013), 11-12.

²¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 166.

²² Çanlı, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Çorum (1869-1908)*, 11-12.

²³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 210.

²⁴ Çanlı, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Çorum (1869-1908)*, 12.

müştür.²⁵ Nihayet bu süreç imparatorluğun kadim tüccarları olan Ermeniler, Rumlar başta olmak üzere Katolik ve Protestan tebaanın Çorum'a ilgisini artırmıştır. Hicri 1255-1327 (M. 1839-1909) tarihleri arasında kapsayan 16 şer'iyye sicili üzerinde yapılan incelemede bu durum açıkça müşahade edilmektedir. Özellikle 19. asrın ikinci yarısından itibaren Çorum'a olan gayrimüslim ilgisinin fazlaştığı, çok sayıda Ermeni ve daha az da olsa Rum'un Çorum'dan mülk aldıkları, gelenlerin daha çok ticaretle uğraştıkları ve bu dönemde şehrin ticari kapasitesinin bir hayli arttığı görülmektedir. Şehirde 1839-1909 yılları arasında kayıtlarda 50 mahallenin isminin geçtiği hatta Ermenilerin oturdukları Çömlekçi mahallesinin bu süreçte kurulduğu kaydedilmiştir.²⁶ Bundan başka bu çalışmada da Çorum'da Atçı Ali Evveli/Acel-i Evveli²⁷, Çakır, Kubbeli, Ümit(Emin) Halife, Pazar, Hacı Yusuf, Sofular, Accel-i Sâni/Atçı Ali Sani, Şeyh Eyüp mahallerinde gayrimüslimlerin mülk aldıkları ve ikamet ettikleri görülmüştür. Bu sürecin bir sonucu olarak Çorum'un demografik yapısının homojen bir Türk İslam şehri olmaktan çıktığı giderek kozmopolit bir imparatorluk şehrine büründüğü söylenebilir ki, işte bütün bu gelişmeler gayrimüslimlerin çevreyle olan ilişkilerinin mahiyetinin ortaya konmasında Çorum'u özel bir konuma yükseltmiştir.

Çorum'da şehrin hem idari hem de sosyal ve içtimai dokusunda önemli etkiler oluşturduğu anlaşılan gayrimüslim nüfusun artması hususunda dikkat çeken bir konu da Kayseri'nin Germir²⁸ ve özellikle de Talas²⁹ havalisinde bulunan Ermenilerden Çorum'a doğru bir teveccühün olmasıdır. Çorum şer'iyye sicillerinde bu hususa ait en eski kayıt Accel-i Evveli Mahallesi'nden Osman kızı Satı'nın aynı mahallede bulunan evini müstemilatıyla birlikte Kayseri'nin Talas köyünden Turaboğulları Tüccar Abraham ve Serkiz'e 2500 kuruşa satışını ihtiva eden H. 1289/M. 1872 tarihli kayıttır.³⁰ Bu tarihlerden iti-

²⁵ Turan, "Çorum'da Ermeniler", 1.; Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 86.

²⁶ Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 87.

²⁷ Korkmaz, (Atçı Ali Evveli ile Acel-i Evveli mahallesini ve Accel-i Sâni ile Atçı Ali Sani mahallerini aynı mahaller olarak değerlendirmiştir.) *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 87.

²⁸ Nitekim Germir köyü çok eski bir yerleşim yeri olup Ermeni ve Rum nüfusun yoğun olarak yaşadığı bir yerdi. Burada birisi Ermenilere ait olmak üzere üç kilise bulunduğu yine burada Ortodoks Rumlar, Apostolik, Ortodoks Ermeniler ve Müslüman Türklerin asırlardır bir arada yaşadıkları kaydedilmiştir. Erişim: <http://www.kayseri.gov.tr/germirkonaklar>

²⁹ Talas merkezinde 19. yüzyıl kayıtlarında 35 mahalle bulunduğu, burada Ermeni, Rum ve Türklerin bir arada yaşadığı, bazı mahallelerde yerleşik nüfus içerisinde çoğunluğu Türklerin oluşturduğu kaydedilmiştir. Erişim: <https://talas.bel.tr/tr/talas/talas-tarihi>

³⁰ *Çorum Şer'îye Sicilleri (ÇŞS)*, (Çorum Belediyesi tarafından hazırlanan Çorum Şer'îyye Sicilleri Transkripsiyon Projesi kapsamında Türk Arşivciler Derneği'nin katkılarıyla transkripsiyonu yapılan H. 1255-1327(1839-1911) tarihlerini kapsayan 1-16. Defterlerden istifade edilmiştir), (Çorum: Çorum Belediyesi Kent Arşivi, 2009). ÇŞS, 4/322/798. Çorum şer'iyye sicilleri kısaca

baren söz konusu çevreden çok sayıda Ermeni'nin Germir ve Talas'taki mülklerini satarak³¹ Çorumlu Müslüman ahaliden satın almak kaydıyla bağ, bahçe, tarla,³² arsa³³, dükkan, ev vb.³⁴ mal ve mülk edindikleri görülmektedir. Çorum şer'iyye sicillerinde gayrimüslimlerle ilgili görebildiğimiz yaklaşık 200 civarındaki davadan 30'dan fazlasının büyük çoğunluğu Talas olmak üzere Germir Ermenileri ile ilgili olduğu görülmektedir. Vekil tayini gibi başkaca dava türleri için içine sokulduğunda söz konusu bölge ile Çorum arasındaki ilişkinin daha sıkı olduğu anlaşılmaktadır. Burada söz konusu bölgeden gelen Ermenilerin önce Çorum'a muhtemelen çalışmaya ve özellikle de ticaret yapmaya geldikleri³⁵, Çorumlu Ermenilerin yanında veya şehirde bir süre kaldıktan sonra geride kalan mal ve mülklerini satarak Çorum'dan yer alarak kesin olarak yerleştikleri anlaşılmaktadır.³⁶

ÇŞS olarak verilirken, sayılar ise sırasıyla defter numarası, sayfa ve hüküm sırasına karşılık gelmektedir.

- ³¹ Kayseri'nin Germir köyünden olup Çorum'da Çakır Mahallesi'nde ikamet eden Avadik oğulları Agop ve Bedros'un Germir köyünde bulunan evlerini müstemilatı ile birlikte aynı köyden Sahakyan oğlu Agop'a 3000 kuruşa satmak üzere vekil tayin etmişlerdir. ÇŞS, 10/155/239, 1 Rebiülevvel 1302/19 Aralık 1884; Yine Çakır Mahallesi'nde ikamet eden bu kez Kayseri'nin Talas köyünün Arakil Mahallesi'nden marangoz Kirkor'un oğlu Karabet ile annesi Ahsabet ve kız kardeşi Güldudu'nun Talas'ta kendilerine miras kalan evi müstemilatıyla ve 1 ahr ile 15 dönümlük bağlarını satın bedelini kendilerine teslim etmek üzere vekil tayin ettikleri görülmektedir. ÇŞS, 10/356/535, 28 Cemaziyelahir 1303/3 Nisan 1886.
- ³² Pazar Mahallesi'nden ve Ermeni milletinden Rozna ve eşi Keropinin sapa Köyü ahalisinden Osman aleyhine açtıkları tarla davası için bk. ÇŞS, 15/113/230, 6 Rebiülevvel 1320/13 Haziran 1902.
- ³³ Vefat eden Mehmet'in çocukları Ahmet, Hasan, Şerife, Fatma ve Emine'nin babalarından miras kalan arsalarını Kayserili olup Çorum'da sakin Rum milletinden Gülistan oğlu Mahovi'ye sattıkları dava kaydı için bk. ÇŞS, 9/377/387, 11 Cemaziyellevvel1297/21 Nisan 1880/18 Ağustos 1872.
- ³⁴ Mesela Çorum'un Bütet Köyü'nden vefat eden Ali'nin varislerinden küçük oğlu Mehmet ile Mustafa'nın diğer varislerle birlikte kendilerine intikal eden Çomar mevkiinde bulunan bahçedeki hisselerini Kayseri'nin Talas köyünden Tüccar Küçük Ohannes'e 500 kuruşa satmışlardır. ÇŞS, 4/314/784, 13 Cemaziyelahir 1289/18 Ağustos 1872; Yine Çorum'un Acceli Evveli Mahallesi'nden Osman kızı Satır'nın Aynı mahallede bulunan evini müstemilatıyla birlikte Kayseri'nin Talas köyünden Tüccar Abraham ve Serkiz'e 2500 kuruşa satmışlardır. ÇŞS, 4/322/798, 21 Recep 1289/24 Eylül 1872; Çakır Mahallesi'nden olup vefat eden Osman ve hanımı Ömer kızı Şakire'nin terekesinden olan ev Kayseri'nin Talas köyünden Ermeni Artin'e satılmıştır. ÇŞS, 9/63/92, 25 Zilhicce 1297/28 Kasım 1880; Sağrıç Mahallesi'nden Fatma hanım Çorum Çarşısı'ndaki dükkânını aslen Kayserili olup Çorum'da Sakin olan Ermeni Gabriel'e satmak üzere vekâlet vermiştir. ÇŞS, 9/372/406, 11 Recep 1298/9 Haziran 1881; Benzer şekilde Kirkoroğlu Artin'e dükkan satışı için bk. ÇŞS, 10/167/259, 18 Rebiülahir 1302/4 Şubat 1885.
- ³⁵ Aslen Kayseri'nin Talas köyünden olup ticaret amacıyla Çorum'da bulunan Abraham oğlu İstefan hakkında bk. ÇŞS, 7/242/334, 19 Zilhicce 1294/25 Aralık 1877; Kayseri'nin Talas köyünden olup Emir Halife Mahallesi'nde ticaretle meşgul iken vefat eden Serkiz için bk. ÇŞS, 7/234/22, 25 Rebiülahir 1293/20 Mayıs 1876; ÇŞS, 8/51/96, 25 Zilhicce 1295/20 Aralık 1878.
- ³⁶ Söz konusu yerler ile Çorum Ermenileri arasındaki canlı ve dinamik ilişkilere bir misal vermek gerekirse Kayseri'nin Germir köyünden olup Çorum'un Accel-i Evveli Mahallesi'nde

Diğer taraftan bu tarihten yaklaşık on yıl önce H. 1275/M. 1858 tarihli bir fermanla Çorum'daki Ermenilerin bir kilise yapmak için merkeze müracaat ettikleri ve kendilerine izin verildiği ancak kilisenin yapılması düşünülen arazi ile ilgili Müslüman çevrelerle problemler yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bir arşiv kaydına göre Çorum'un Çömlekçi mahallesinde sakin bulunan Ermenilerin icra-yı ayin etmek için bir kilise inşasına başladıkları ancak Müslüman toplumun burasının vakıf dâhilinde olduğu, etrafında Ehl-i İslam'a ait mezarlık, ziyaretgâh, camii ve nihayet kışla-yı hümayun bulunduğu gerekçesiyle buna karşı çıktıkları görülmektedir. Yine kayıta geçen "*millet-i merkuma Çorum'da yerli hükmünde olmayup*" ifadesinden Ermenilerin Çorum'a henüz yakın tarihlerde gelmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Hadisenin basit olmadığı, Veli Ağa adlı bir şahsın etrafına topladığı Müslüman ahali ile birlikte harekete geçmeleri, Papaz Simyon Efendi ve mevcudata karşı gerginlik çıkarılmalarından anlaşılmaktadır³⁷. Bu gelişmeler üzerine kamu otoritesi hadiseye el koyarak kilise inşaatının başlatıldığı arsanın statüsünün mülk, vakıf veya miri olup olmadığının araştırılmasını istemiştir.³⁸ Yapılan tahkikat sonucunda kilise yapılacak arsanın sahabe-yi kiramdan Suheybi Rumi hazretlerinin vakf-ı şerifleri dâhilinde olduğu, ayrıca burasının etrafında Müslüman haneleri ve arsaları bulunduğu kaydedilerek söz konusu yere kilisenin yapılacağı belirtilmiştir.³⁹

Aslında bu mesele bu tarihlere kadar sosyal, kültürel ve demografik özellikleri bakımından Müslüman bir şehir hüviyeti taşıyan Çorum'da yerli ahalinin başka dil, din ve kültürden bir toplulukla birlikte yaşama, şehrin imkânlarını paylaşma noktasında yaşadıkları ilk tecrübelerle işaret etmesi bakımından mühimdir. Nihayet idare bu durumu görmüş daha fazla gerilime fırsat vermeden İslami çevrelere ait kadim vakıf, ziyaretgâh, mezarlık, kamuya ait kışla gibi yerleşkelerin bulunduğu yerde kilise inşasına müsaade etmemiştir. Ancak diğer taraftan da bu şehre yeni yerleşen ve henüz bir cemaat olma hüviye-

Sünbüloğlu Gabriel'in evinde ikamet ederken vefat eden Tüccar Asabet'in torunu Oseb'in terekisinin müzayede ile satıldığı ve varislerine taksim edildiği görülmektedir. Bk. ÇŞS, 10/42/53, 12 Rebiülevvel 1301/11 Ocak 1884; Çorum ve Kayseri Ermenileri arasında kız alıp verme hatta bir Müslüman ailenin muhtemelen Kayseri, Talas Ermenilerinden olmakla birlikte Çorum'da ikamet eden bir Ermeni'yi miras davalarında vekil tayin etmesi, yine o bölgeden miras kalan mülklerinin satışı için vekil tayinleri, o bölgeden gelip Çorum'da ikamet edenler gibi hususlar bu iki bölge arasındaki ilişkilerin çok yönlü ve bir hayli kuvvetli olduğunu göstermektedir. Bk. ÇŞS, 11/133/315, Şevval 1306/Mayıs-Haziran 1889; ÇŞS, 12/47/294, 9 Zilkade 1312/4 Mayıs 1895; ÇŞS, 12/168/1072, 3 Muharrem 1314/14 Haziran 1896; ÇŞS, 16/51/37, 27 Şaban 1322/6 Kasım 1904; ÇŞS, 16/129/209, 8 Recep 1323/8 Eylül 1905.

³⁷ MVL, 602/80, 17 Safer 1277/4 Eylül 1860.

³⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), [A. MKT. UM], No. 451, 85, 17 Recep 1277/29 Ocak 1861.

³⁹ BOA, A. MKT. UM, No. 496, 7, 25 Safer 1278/1 Eylül 1861.

ti kazanan Ermeni tebaasına kilise inşaatı için münasip bir yer gösterilmesini emrederek⁴⁰ gayrimüslim tebaasının dini ve manevi ihtiyaçlarına da kayıtsız kalmamıştır. Zira özellikle Rum isyanlarının yoğunlaştığı süreçte Katolik Ermeni papazların başta Ankara olmak üzere Anadolu'da muhtelif yerlerde Ortodoks Ermeni Patrikhanesi'ne rağmen kadim Ortodoks Ermeni reayayı idlal etmeye çalıştıkları görülmektedir. Nihayetinde bu menfi durumun önüne geçmek için devletin ve Ermeni Patrikhanesi'nin birlikte mücadele verdikleri bir dönemde Çorum'da ikamet eden Ermenilerin kilise taleplerine devletin duyarsız kalması hem imparatorluğun gayrimüslimlere yönelik kadim uygulamaları hem de bu mevcut durum dolayısıyla bir kez daha düşünülemezdi.⁴¹ Zira devlet söz konusu problemlerin yaşandığı olağanüstü dönemlerde dahi kanunlara uyan Ermeni reayasının bütün hak ve hukukunu korumaktaki kararlılığını fermanlarla muhataplarına ilan etmekteydi: *"uygunsuz hareket ve mugayir-i usûl-i raiyyet ve münâfi-i âyîn-i millet hâlât vuku'a gelmemesi ve bu vesile ile uz ü edeble meşgul olan reâyâ-yı saltanat-ı seniyyeme dahi bir günâ ta'addi ve ren-cide olunmaması..."*⁴² Kaldı ki Ortodoks Ermeni reayanın kadim din, mezhep ve kültürlerinden koparılmasına yönelik faaliyetlerin mahiyetinin ve nihai hedefinin ayrılıkçılık olduğu görülmekte ve bu durum kayıtlara da yansdığı üzere kabul edilmemekteydi: *"Ermeni reâyâsından ba'zıları kadîm âyinlerine ve usûl-i raiyyetin hilâfi evzâ'a ictisâr etmekde..."*⁴³

Fakat şehirde bu kilise meselesinin bir hayli uzadığı, ilk ortaya atıldığı tarihten yaklaşık 17 yıl sonra Ermenilere ait kilise olmadığından bahisle nihayet kendi arsaları ve belirlenen ölçüler dâhilinde olmak şartıyla bir kilise inşa etmelerine padişah fermanı ile izin verilmesinden anlaşılmaktadır.⁴⁴ Buradan Ermeni cemaatin bu süre zarfında ancak kilise için, bir arsa temin edebildikleri söylenebilir. Yapılması düşünülen kilisenin akıbetiyle alakalı bundan sonraki süreçte arşivde ve şer'iyeye sicillerinde bir kayıt yoktur. Ancak Vital Cuinet'in seyahatnamesinden 1892 yılına gelindiğinde kilisenin mevcut olduğunun görüldüğü kaydedildiği gibi⁴⁵ 1895 Ankara vilayet salnamesinden

⁴⁰ BOA., A. MKT. UM, No. 496, 7.

⁴¹ Bu hususta patrikhaneye yazılan bir fermanla "bi'l-cümle Ermeni papazlarının hâl ü keyfiyetlerini gereği gibi taharri ve tecessüs etdirerek yedlerinde tarafından memhûr sened bulunmayan müfsid papazlar mahallerinde bulunan marhasalar ma'rifetiyle oldukları mahallin hâkim ve zâbiti tarafına haber verilerek derhâl onların ma'rifetiyle ahz ve Bahr-ı Sefîd tarafına tard u def" edilmeleri emredilmiştir. Bk. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, çev. Ahmet Hazarfen 1, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 276, 278.

⁴² Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, 279.

⁴³ Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, 278.

⁴⁴ ÇŞS, 9/226/370, 20 Muharrem 1295/24 Ocak 1878.

⁴⁵ Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 117.

de Çorum'da bir Ermeni kilisesinin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Nitekim bugün Çepni Mah. Dr. Pertev Bey Sk. No: 17 adresinde bulunan daha sonra çeşitli amaçlarla da kullanıldığı anlaşılan ancak özellikle yaşı ilerlemiş olan ahali arasında aslı kilise olarak bilinen bina söz konusu kilise olmalıdır. Tarafımızca da görülen binanın giriş kapısı üzerinde H. 1289 (M. 1872) tarihi düşülmüştür. Çorum'da 12 Eylül 1861'e kadar Ermenilerin bir kilise inşa edememiş olmaları⁴⁷ ile yukarıda belirtildiği üzere V. Cuinet'in seyahatnamesi ve Ankara vilayet salnamesinin söz konusu tarihten sonra kilisenin varlığından haber vermeleri birlikte değerlendirildiğinde bu ihtimal hemen hemen kesinleşmektedir. Diğer taraftan kilisenin, tarihi Saat Kulesi, Çöplük Çarşısı ve Veli Paşa Hanı mevkiinde yani şehrin merkezi bir yerinde inşa edilmiş olması da ayrıca dikkat çekicidir. Bu konuda diğer bir husus da her ne kadar kayıtlara göre şehirde sadece bir kilise-Ortodoks Ermeni kilisesi- bulunsa da bundan başka gerek Ermeni gerekse Rumlara ait küçük ibadet yerleri olan şapellerin var olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

Nihayet bu sürecin sonucunda Ermeni nüfusun artmasına paralel olarak şehirde bir cemaat hüviyetine kavuşan Ermeniler kendileri için hayati önem arz eden dini, sosyal ve kültürel hayattaki etkinliklerini artırarak söz konusu kilise meselesini çözdükleri gibi 30 öğrencinin eğitim gördüğü bir mektep de açmışlardır. Yine bu süreçte Rumlara ait de bir mektep olduğu kayıtlarda geçmektedir.⁴⁸ Gayrimüslimlerin bu dönemde Çorum'un idari mercilerinde de yer almaya başladıkları görülmektedir.⁴⁹ Mesela Ermeni milletinden Ker- vanbaşıoğlu Artin'in hem de çok erken bir dönemde (1 Nisan 1856) Çorum meclisine aza tayin olunmasından⁵⁰ başka H. 1291'de de Bedros Ağa'nın da Çorum İdare Meclisi'nde üye olduğu görülmektedir.⁵¹

3. Gayri müslimlerin Kamusal Alan İle Olan İlişkileri

Gayrimüslimlerin Çorum'un demografik yapısında önemli bir unsur haline gelmeleriyle birlikte başta kamusal alan olmak üzere çevreyle ilişkileri de

⁴⁶ Çanlı, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Çorum*, 15.

⁴⁷ Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 116.

⁴⁸ Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 176; Çanlı, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Çorum*, 13.

⁴⁹ Osmanlı modernleşme sürecinde özellikle Tanzimat sonrası devletin merkezi teşkilatındaki dairelerde ve yeni kurulan meclislerde gayri müslimlerin etkin bir şekilde yer almaya başladıkları görülmektedir. Mesela Ali Paşa'nın sadarete gelmesiyle Dâhiliye Nezareti dairesinde teşkil olunan Tahrirat-ı Hariciyye odasının Ermenilerle dolduğu kaydedilmiştir. Bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, (İstanbul: Çağrı Yayınları), 1, 21.

⁵⁰ BOA, HR. MKT, No. 141, 19, H-25-07-1272.

⁵¹ Çanlı, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Çorum*, 106; Bk. MVL, 747/1, 5 Zilkade 1283/11 Mart 1867.

doğal olarak artmış ve çeşitlenmiştir. Çorum şer'iyeye mahkemesi kayıtlarına göre gayrimüslimlerin kamusal alanla olan ilişkilerinin temelinde idari, hukuki ve adli sahalarda geliştiği görülmektedir. Zira Osmanlı devletinde kadı, giderek genişleyen görevleriyle devletin son dönemlerine kadar hem en önemli mülkî amirlerdendi hem de yargıçtı. Onun üstlendiği bu vazifeler her toplumda kendisini gösteren evrensel ihtiyaçlara cevap verdiği gibi kamu otoritesini kapsamaktaydı.⁵² Kadıya nispet edilen idari, beledi görevler de aslında onun hukukçu kimliği ve yürüttüğü mahkemenin işleyişi içinde bulunmaktadır. Kadılar, naip, mütevellî, imam gibi görevlilerin atanması; noterlik görevleri kapsamında vakfiye tanzim ve tescili, vasî tayini, yetim mallarının idaresi, nafaka tayini vs. işlerin düzenlenmesi; miras, evlilik akdi tanzimi, şehrin tapu sicillerinin tutulması; infaz hâkimliği gibi çok geniş yetki ve sorumluluk ağına sahiptiler. Kadıların bunların dışında hasların kontrolü, narh tespiti, tekke-zaviyelerin, lonca ve kale dizdarlarının teftişi, mukataaların kontrolü, ordunun iâşe temini,⁵³ dini gurupların yöneticilerinin görevden alınması, değiştirilmesi, kiliselerin tamiri ve satışı gibi mülki alanda da görevleri vardı.⁵⁴ Hal böyle olunca Müslim-gayrimüslim tebaanın kadı ve kadı mahkemesiyle karşılaşması, ilişki içerisinde bulunması birçok yönden kaçınılmazdı.

Gayrimüslim çevrelerin kamusal alanla ve onu çok yönlü temsil eden kadı mahkemesiyle ilişkilerinde etkili olan birinci husus yönetimle ve idari düzenlemelerle ilgili meselelerdi. Zira kadının uhdesinde bulundurduğu idari yetkiler nedeniyle şer'iyeye sicillerinde idari, sosyal ekonomik ve kültürel düzenlemeler de kaydedilirdi.⁵⁵ Mesela Tanzimat döneminde H. 1261/M. 1845 tarihinde padişahın emirlerini ihtiva eden bir kayda göre hangi din ve millete mensup olursa olsun halka karşı baskıcı bir yönetim tarzına gidilmesi yolundaki emir kadı tarafından şer'iyeye siciline kaydedilmiştir. Emirde can, mal ve namus güvenliklerinin sağlanması, kanunda belirtilen vergilerin dışında fazla tahsilat yapılmaması ve bölgesel refahın artması için sebepsiz yere bir yerden başka bir yere gidiş gelişlerin engellenmesinin men-i mürur istendiği görülmektedir.⁵⁶ Benzer şekilde bir sadrazam emrinin de Islahat Fermanı'ndan sonraki dönemde taşraya gönderildiği ve "*Devlet-i Aliyye sınırları içerisinde Müslüman ve ecnebi ayrımı yapılmaksızın halkın mal, can ve namus*

⁵² İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 1994), 4.

⁵³ Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, 22-23.

⁵⁴ Sabahattin Samur, "Kudüs Şer'i Mahkeme Sicilleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 318 (Bu makale, Kamil Cemil el-Aseli'nin, *Vesâik Mukaddesiyye Tarihiyye* (II, Amman 1983) adlı kitabının I. cildinden bir bölümün çevirisidir).

⁵⁵ Samur, "Kudüs Şer'i Mahkeme Sicilleri", 319.

⁵⁶ BOA, ÇŞS, 1/146/275, 1261/1845.

güvenliğinin temini ile memlekette hoşgörünün adaletin hâkim kılınarak idari mali hukuki dâhili ve harici alanlarda yürütülen işlerin hukuk çerçevesinde görülmesi" emredilmiştir.⁵⁷ Bütün bu gelişmeler, Osmanlı modernleşme sürecinde giderek değişen geleneksel yönetim anlayışının taşraya da yayılmak istendiği, böylece kamusal alanla gayrimüslimler arasında asırlardır süre gelen ilişkilerin mahiyetinin değişmeye başladığını göstermesi açısından da önemlidir. Başka bir deyişle Osmanlı toplumunun asli unsuru olarak görülen gayrimüslim tebaa, yeni bir siyasi, hukuki ve toplumsal konum olan azınlık statüsüne doğru kaymıştır. Şüphesiz bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin kamusal alanla ve çevreyle olan ilişkilerinde köklü değişiklikleri de beraberinde getirecek, gayrimüslimler reformlarla elde ettikleri haklardan da güç alarak kamusal alanda daha aktif bir pozisyona geleceklerdir.

Mesela ihtida eden gayrimüslimlerin buluğa erme çağının tartışmaya açılması bu duruma örnek teşkil edebilecek konulardan biridir. Gayrimüslim efradından İslâmiyet'i kabul etmek isteyenlerden 21 yaşından aşağı olanların İslâmiyet'e geçişlerinin kabul olunmamasının kararlaştırılmış olduğu Yozgat Ermeni murahhası tarafından iddia edilmiştir. Bunun üzerine kamu otoritesi iddiayı incelemiş, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'de buluğa ermede üst sınırın on beş yaş olduğunu belirterek "*arz-ı ihtidâ edenlerden bu yaşta bulunanların tasdik-i İslâmiyetleri lâzım...*" geleceğini ve imparatorluk genelinde her yerde bu şekilde muamele edilmesi gerektiğini emretmiştir.⁵⁸ Azınlıklara dair önemli idari, adli ve hukuki düzenlemelerin yapıldığı böylesi bir zamanda Ermeni murahhasının Mecelle'nin ilgili maddesinden habersiz olması düşünülemez. Nitekim gayrimüslimlerin Müslümanlığı kabul etmeleri hususu basit bir din değiştirme meselesi olmayıp ciddi bir statü değişikliğine yol açmakta; vergi, askerlik, özel hukuk vb. birçok alanda hem ferdi hem de devleti ilgilendiren hususlar içermekteydi. Dolayısıyla kadiya yapılan bu tür müracaatlar yer yer kamu otoritesi tarafından araştırma ve soruşturmaya tabi tutulabilmekteydi. Mesela Sungurlu kasabasının Dere Mahallesi ahalisinden Ermeni Stefan, Çorum'a gelerek ihtida etme talebinde bulunmuştur. Ancak kamu otoritesi söz konusu şahsın bu dönemde giderek tırmanan ve Avrupalı ülkeler maharetiyle gayrimüslim tebaa arasında yayılan birtakım fesat ehli, bozgunculardan olabileceği ihtimalini, diğer taraftan şüpheli durumu ve borçlarından dolayı mahkemenin takibi altında bulunmasını dikkate alarak hakkında ne yapılacağını şifreli bir telgrafla yerel idarecilere sormuş ve cevap verilmesini

⁵⁷ ÇŞS, 2/77/142, 25 Şaban 1278/25 Şubat 1862.

⁵⁸ ÇŞS, 10/14/9, 26 Muharrem 1301/27 Kasım 1883.

talep etmiştir.⁵⁹ Nitekim yaklaşık iki yıl sonrasında ait bir kayıttan bu şahsın ihtida talebinin hala kabul edilmediği hatta Ermeni fesat ehlerinden olduğunun anlaşıldığı ve bu durumun nerede, ne sebepten dolayı zuhur ettiğinin merkeze bildirilmesinin istenmesinden anlaşılmaktadır.⁶⁰

Müslim, gayrimüslim çevreler arasındaki sıkı ilişkiler ihtida hadisele-ri dışında zaman zaman evliliklere de yol açtığı görülmektedir. Zira İslam hukukuna göre bir Müslüman erkeğin Ehl-i kitap'tan bir kadın ile evliliği câiz görülmekteydi.⁶¹ Nitekim Çorum'un Mahmudiye mahallesinde ikamet eden Çorum Mutasarrıfı Ahmed Kemal Paşa'nın kapısında hizmetçi olan Raboşi kızı Maroşa'nın "iki yüz bir guruş mehr-i mu'accel ve bin guruş mehr-i mü'accel" mehir bedeli karşılığında İbrahim oğlu Emin Emrullah ile nikâhlanmaları hadisesi bu tür olayların nadir de olsa yaşandığını göstermektedir.⁶²

Gündelik hayatta gayrimüslimleri kamusal alanla ve Müslüman toplumla hemhal eden, zaman zaman da karşı karşıya getiren idari, hukuki, sosyal ve kültürel ilişkilere işaret eden başka bir mesele de özellikle vakıf arazileri ve dükkanlarıyla ilgili hususlardı. Mesela Çorum'daki Ömer Nehci (Han Camii) Vakfı'na ait arsa üzerine Küçük Ohannes isimli bir Rum ruhsatsız olarak Bezirhane ile Menzil inşa etmiştir. Mahkeme bu Rum tüccardan yapıları yıkmak yerine arsa bedelinin alınmasına ve yine bu mahalde vakıf bünyesinde bulunan 66 dükkandan alınan "iki kuruş yirmi para icâre-i zemînin" vakfın masraflarını karşılamadığından "on kuruşa" çıkarılmasına hükmetmiştir. Böylece arsası işgal edilen cami vakfı zarara uğratılmadığı gibi Ohannes'e de büyük bir külfet yükleyecek olan inşası bitmiş yapıların yıkılması yolu tercih edil-meyerek dengesi, idareyi maslahattan yana bir yaklaşım izlenmiştir.⁶³ Yine bu hususta kilise inşaatının vakıf arazisine yapılmasıyla ilgili yaşanan bir sorun daha önce "Müslüman Türk Kimliğinden Sosyal ve Demografik Çeşitliliği Olan Bir Şehre Çorum" başlıklı bölümde aktarılmıştır.

Gayrimüslimlerin kamusal alanla, kadı mahkemesiyle olan ilişkilerinde belirleyici olan ikinci önemli husus ise hukuki ve adli meseleler olmuştur. Gayrimüslimleri kadı mahkemesine çeken birtakım etkenler vardı. Bunlardan birisi Osmanlı'da kadı mahkemesinde muhakemenin oldukça süratli ve az masraflı olarak tamamlanması sebebiyle zamanının diğer hukuk sistemlerin-

⁵⁹ BOA, DH, ŞFR, No. 219, 69, 16 Şevval 1313/31 Mart 1896.

⁶⁰ BOA, DH, TMIK, M, No. 46,74, 7 Şaban 1315/1 Ocak 1898.

⁶¹ Mustafa Şentürk, "Tefsîr Literatüründe Müslüman Kadınların Ehl-i Kitâb Erkekleri İle Evlenme(me)leri Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2015), 74.

⁶² ÇŞS, 183/311, H. 16 Rebiülevvel 1324/10 Mayıs 1906.

⁶³ ÇŞS, 5/44/74, 6 Şevval 1290/27 Kasım 1873.

den bariz bir şekilde ileride bulunmasıydı.⁶⁴ Diğeri ise yapılacak işleri hem hukuki olarak meşru bir zemine oturtmak hem de yaşanacak anlaşmazlıklarda kamu otoritesinin gücünü arkasına almak suretiyle haklarını koruma isteğinin gayrimüslimleri, hukuki konularda kadı mahkemesiyle hem zorunlu hem de gönüllü bir ilişkiye yöneltmesiydi. Bu bağlamda gayrimüslimlerin kadı otoritesiyle muhatap oldukları en kapsamlı konu şüphesiz vekâlet meselesiydi. Mahkemede şahıslar adına davaya katılan kimselere “vekil” adı verilirdi ki şahıslar sadece muhakeme konusunda değil hukukla ilgili tüm konularda kendilerine vekil tayin edebilirlerdi.⁶⁵ Bu durum, vekâlet müessesesinin bir sonucu olarak bir gayrimüslimin, alacak verecek, anlaşmazlık, miras, iş takibi, bir mal ya da mülkün satılması konularında güvendiği birisini vekil tayin etmesi, bunu da kamu otoritesini temsil eden kadı mahkemesine başvurarak tescil ettirmesi şeklinde olmaktadır. Böylece gayrimüslimler hukuki, adli, sosyal, ekonomik hemen her konuda kamu otoritesinin gücünden istifade ederken, idare de kamusal düzeni sağlamış ve yaygınlaştırmış olmaktadır.

Vekâletten başka gayrimüslimler kadı karşısına bir davanın şahidi veya şuhûdü'l-hâl statülerinde de çıkabilmekteydi. Gayrimüslim şahitler için kayıtlarda geçtiği belirtilen “udûl-i millet-i nasarâ; udûl-i millet-i mesîh; udûl-i millet-i yahudiyye” gibi nitelermeler söz konusu şahısların adil, güvenilir kişiler olduklarını göstermektedir ki mahkemede şahitlik vasfını haiz Müslim ya da gayrimüslim iki tanık yeterliydi⁶⁶. Şahitler ile belli bir konuda uzmanlaşmış kişiler, arabulucular, garezi olmayan tarafsız kişiler, vilayet ayanları vb. kişiler mahkemelerde şahit, bilirkişi, şuhûdü'l-hâl olarak hazır bulunuyorlardı.⁶⁷ Aslında şuhûdü'l-hâlin davadaki maddi meselenin ele alınışını gözlemleyerek hükmün dava zaptına uygunluğunu kontrol ederek bir yandan istinaf ihtiyacını karşılamakta diğer yandan da kadının hükmünün hukuki ve adil olmasını sağlayarak adeta ilk kademe temyiz mahkemesi rolü gördüğü ifade edilmiştir⁶⁸. Şuhûdü'l-hâl içerisinde gayrimüslimlere de yer verilmesi Osmanlı hukuk ve muhakeme usulünde gayrimüslimlere yönelik hiçbir ön yargının olmadığını ve mahkemenin son derece açık ve şeffaf olarak tebaanın

⁶⁴ Ekrem Buğra Ekinci, “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü”, *Belleten* 65/244 (2002), 977.

⁶⁵ Sibel Kavaklı Kundakçı, “Osmanlı Mahkemesi: Trabzon Örneğinde (1557-1558)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi Güz* 27 (2019), 67.

⁶⁶ Nevzat Erkan, “18. Yüzyılın İlk Yarısı Üsküdar Sicillerine Göre Müslim-Gayri müslim İlişkilerinin Hukukî Boyutu”, *İHYA Uluslararası İslami Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2015), 53-54.

⁶⁷ Kundakçı, “Osmanlı Mahkemesi”, 49.

⁶⁸ Ekinci, “Osmanlı Hukukunda Mahkeme”, 976.

bütün kesimlerinin gözetimine açık olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Osmanlı kadı mahkemesinde genellikle o kazanın önde gelen kimselerinin bu görevi yürütmesi⁶⁹ bu müesseseye verilen önemi açıkça göstermektedir.⁷⁰

Çorum şer'iyeye sicillerinden yola çıkarak aslında şühûdü'l-hâl uygulamasının devlet açısından bir nevi yargılama işini yürüten ve devlet otoritesi adına hüküm veren mahkemeyi davalı ve davacı tarafların önde gelenlerinin gözetimine şeffaf bir şekilde açarak, yargılamanın hukukiliğini ve hükmün meşruiyetini kuvvetle kabullenmelerine yol açan pratik bir yönün daha olduğu söylenebilir. Zira dava hangi sosyal kesimlerle ilgiliyse şühûdü'l-hâl azalarının o çevrelerden olması bu durumu açıkça göstermektedir. Mesela uzun ve tarafları çok olan bir davada durum şöyle gelişmiştir: Çorum'un Accel-i Evveli Mahallesi sakinlerinden Ermeni Demirci Hacı Tatyos, meslek aletlerini, hayvanlarını, ev eşyalarını ve ekinlerini 4.946 kuruş karşılığında Çay Mahallesi ahalisinden Kalust oğlu Kasbar'a satmıştır. Bu şahıs da söz konusu eşyaları 5000 kuruş karşılığında Demirci Hacı Tatyos'un hanımı Meryem'e satmasından sonra, Kalust oğlu Kasbar alacak hakkını da kendi hanımı Meryem'e hibe etmiştir. İçerisinde iki satış bir hibe tescilli olan bu davada Şuhûdü'l-hâl, Arabacı Ahmed Usta ibn-i İbiş, Selim Usta bin Ömer, Değirmencioğlu Mehmed bin Hasan, Topaloğlu Ohannes bin Boğdasar, Merzifonlu Azdaroğlu Agob bin Asador, Çavdaroğlu Abraham bin Kigork, Gezoğlu Ohannes bin Agob, Makmikoğlu Mehmed bin Bekir, Varamoğlu Serkis bin Simon ve diğer hazırandan oluşmuştur.⁷¹ Satış listesinde yer alan mal ve mülkün çokluğu ve çeşitliliği, değerinin büyüklüğü, tarafların akraba ve dost çevresinin mahkemeyi izlemeyi gerekli gördüğü ya da bu şahıslardan bazılarıyla alım, satım yapan taraflar arasında bir takım ticari ilişkiler olduğu izlenimi vermektedir. Yine vefat eden Ermeni milletinden Toros'un vârislerinden hanımı Marise ile çocukları İsayi Gül, Haykanoş, Gazar, Baskohi Aykoş'un kendilerine intikal eden ve Merzifon'da bulunan taşınmaz mallardaki hisselerini satın kendilerine teslim etmek üzere diğer vârisler Toros'un oğulları Serkis ve Agob'u vekil tayin ettikleri davada bu hususta önemli ipuçları vermektedir. Zira şehirle, esnafı ilgili bir davada Şuhûdü'l-hâl listesinde şehrin önde gelenlerinden

⁶⁹ Şühûdü'l-hâl'in daha çok belediye azası, bidayet mahkemesi üyesi, mahalle muhtarı, esnaf ve tüccar gibi şehrin önde gelenlerinden oldukları görülmektedir. ÇŞS, 16/179/301, 12 Safer 1324/7 Nisan 1906; ÇŞS, 16/197/350, 1 Cemazıyelevvel 1324/23 Haziran 1906; ÇŞS, 12/71/444, 11 Safer 1313/3 Ağustos 1895.

⁷⁰ Gürcan Kayar ve Yılmaz Yurtseven, "Osmanlı Muhakeme Hukukunda Şühûdü'l-hâl", *Akdeniz Üniv. Hukuk Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2018), 60-61.

⁷¹ ÇŞS, 12/71/444.

Bidâyet Mahkemesi azası Mehmed Arif Efendi ile Belediye azasından Fazlı Efendi ve Muhzır Hacı Mustafa Ağa yer alırken böylesine önemli bir ticari davada tüccar ve esnaf olarak Tüccâr Aleksan, Terzi İstefan, Dikran ve Parsih'in yer almaları gözden kaçmamaktadır.⁷² Bu gayrimüslim şahıslar söz konusu tescil davasının sahiplerinin dost ve akrabaları olabileceği gibi söz konusu satılacak malların taliplileri de olabilirler.⁷³ Şu halde böylesi bir müesses nizamın içerisinde gayrimüslimlerin de şahit veya Şühûdü'l-hâl olarak yer almaları söz konusu çevrelerle idari ve adli merciler arasındaki ilişkilerin çeşitliliği ve güçlülüğüne işaret etmektedir.

Özel hukuk davalarını kendi cemaat mahkemelerine götürme hakkı verilen gayrimüslim (zımmî) topluluklar isterlerse her davada kadı mahkemesine müracaat edebilmekteydiler. Mesela Çorum'un *Atçı Aliyi Sani Mahallesi'nde oturan Ermeni Mağar'ın kızı Anna'ya ağabeyi Canik'in vasi tayini için kadı mahkemesine müracaat edilmiş ve vasi tayini mahkeme huzurunda gerçekleştirilerek kayıtlara geçirilmiştir.*⁷⁴ Benzer bir hadisede de Ermeni ailesi küçük çocuklarına vasi ve nazır tayini için kadı mahkemesine müracaat etmişlerdir. Buna göre Sofular Mahallesi'nden vefat eden Hamparsum'un küçük çocukları Karabet ve Artin'in mallarını korumak ve işlerini yürütmek üzere anneleri Gülyani vasi, dayıları Karabetoğlu Cebrail ise nazır tayin edilmiştir. Böylece muhtemelen ailenin diğer üyelerinin hem çocuklar hem de onlara kalan mal ve mülkün tasarrufuna müdahil olmalarının önü kamu otoritesiyle de kesilmiştir⁷⁵. Bir başka dava kaydında da Ümit Halife Mahallesi'nden Ermeni Çırıkyan kızı Dobrik'in boşandığı eşi Stefan aleyhine kendisi ve kızı için nafaka davası açtığı ve Müftüzâde Nüzhet Efendi'yi de kendi adına davayı takip etmesi için vekil tayin ettiği görülmektedir. Burada ilginç olan sadece özel hukuk kapsamına giren bir nafaka davasının kadı mahkemesine taşınması değil gayrimüslim bir ailenin kendi içinde yaşadığı bir sorunda Müslüman bir şahsı vekil tayin etmesidir.⁷⁶ Gayrimüslim çevrelerin miras konusunda da kadı mahkemesine başvurmaktan imtina etmedikleri görülmektedir. Öyle ki Adliye Nezareti sık sık karşılaşılan Hristiyan miras davalarında terekelerin ne şekilde yazılacağı hakkında bir nizamname çıkardığı gibi bunun hükümlerinin uygulanma-

⁷² ÇŞS, 16/179/301.

⁷³ Bir Ermeni ailesinin vasi tayini davasında Şühûdü'l-hâl olarak muhtemelen bu davanın sahipleriyle dost ya da hısım olan sadece Muhtâr Serûpî Cenûbdîyân, Ohannes Eleçeciyan Setrek adında iki Ermeni'nin olduğu görülmektedir. ÇŞS, 15/210/505, H. 16 Cemâziyelahir 1321/9 Eylül 1903.

⁷⁴ ÇŞS, 15/210/505; Benzer bir vasi tayini davası için bk. ÇŞS, 15/235/573, 19 Şevval 1321/8 Ocak 1904.

⁷⁵ ÇŞS, 16/172/288, 27 Zilhicce 1323/22 Şubat 1906.

⁷⁶ ÇŞS, 14/173/437, 15 safer 1318/14 Haziran 1900.

sı hususunda gerekli hassasiyetin gösterilmesi için taşra kadılıklarına bir de emir göndermiştir.⁷⁷

Gayrimüslimlerin şer'iyeye mahkemesine müracaat ettikleri önemli bir mesele de kefillik konusuydu. Serahsî kefaleti, "güvence sağlamak üzere kefillin zimmetinin borçlunun zimmetine katılmasını gerektiren bir akid" şeklinde tarif etmiştir.⁷⁸ Bir alacak verecek meselesinde kefil olacak kişinin kefil olduğu borcu karşılayacak maddi güce sahip olması gerekmektedir; başka bir deyişle kefalet konusu olan şeyin kefil açısından güç yetirilebilir ve kendisinden tahsil edilebilir olması kefil olabilmek şartlarındandı.⁷⁹ Çorum Şer'iyeye sicillerinde gayrimüslimlerin birbirlerine kefil oldukları görülmektedir. Mesela Çorum'un Atçı Ali Evveli Mahallesi'nden Keşişyan Kigork, aslen Kayserili olup Çorum'da eczacılık yapan ve İskilip'te ikamet eden Sergis oğlu Keşişyan Andreyas'tan borç ve emanet olmak üzere toplam 4817 kuruş 36 para almıştır. Keşişyan Andreyas'ın vefatı üzerine Kigork Efendi, ona ait olup mirasçılara verilmesi gereken bu meblağı harcadığı için Boladyan Artin ve Topalyan Ohannes Ağalar kendisine söz konusu parayı ödeyeceğine dair kefil olmuşlardır.⁸⁰ İctimai yaşam içerisinde çok önemli bir yere sahip olan kefalet müessesesiyle ilgili olarak zaman zaman merkezi idarenin düzenlemeler yaptığı da görülmüştür. Mesela bunlardan birisinde Müslüman kadınların mahalle muhtarlarından ilmühaber almaları, gayrimüslim kadınların ise patrikhane ve haham hanelerinden belge alıp mahkemeye ibraz etmeleri ardından mahkeme tarafından gereken araştırmanın yapılmasıyla kefil olmalarına izin verilmesi emredilmiştir.⁸¹ Aslında bu durumun kefillik şartlarıyla alakalı olduğu anlaşılmaktadır.

4. Gayri Müslimlerin Müslüman Toplumla Hukuki ve Adli İlişkileri

Gayrimüslimlerin Müslüman toplumla olan hukuki ilişkileri "*Müslümanlar-gayrimüslimler-mahkeme (kamu otoritesi)*" olmak üzere üç taraflı olduğundan sadece Müslüman çevrelerle değil kamusal alanla ilişkiler bağlamında da önemli veriler içermektedir. Çorum şer'iyeye sicillerinde görülen kayıtlardan

⁷⁷ ÇŞS, 9/219/358, 8 Cemaziyelahir 1300/16 Nisan 1883.

⁷⁸ H. Yunus Apaydın, "Kefalet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/169.

⁷⁹ Apaydın, "Kefalet", 173.

⁸⁰ ÇŞS, 387/729, H. 24 Şaban 1325; Kefaletle ilgili bir başka davada da Çorumlu Ermeni Bedrosun Merzifonlu Agop'ta olan alacağını tahsil için kefil bulunan kardeşi Karabet aleyhine açtığı davada Karabet'e kefaletten kaynaklanan borcunu ödemesi için 31 gün mühlet verilmiştir. ÇŞS, 5/71/129, 27 Rebiülevvel 1289/4 Haziran 1872.

⁸¹ ÇŞS, 4/36/109, 25 Cemaziyelevvel 1285/13 Eylül 1868.

bu konuda iki hususun belirleyici olduğu görülmektedir. Bunlardan birisi mahkemenin kamusal gücü, yetki ve sorumluluk alanlarının genişliği gibi nedenlerle söz konusu çevrelerin yasal bir zorunluluk olarak burayla irtibatlı olmak durumunda kalmalarıdır. Diğeri ise gayrimüslimlerin gerek kendi içlerinde gerekse çevreyle olan her türlü ilişkilerinde hak ve hukuklarını teminat altına almak için kamu otoritesinin zorlayıcı ve meşrulaştırıcı gücüne muhtaç olmalarıdır. Anlaşılacağı üzere konunun kapsamı geniş olduğundan gayrimüslimlerin Müslüman çevrelerle olan adli ve hukuki ilişkileri birisi çok yönlü ve güçlü ilişkiler ağına işaret eden vekil tayinliği ve şahitlik; diğeri ise gasp, hırsızlık, mala zarar verme, evlilik dışı ilişkiler, katl ve şetm (sövgü) gibi ceza davaları üzerinden izah edilmeye çalışılmıştır.

Bu bağlamda ilk ele alınan husus vekillik meselesidir. İslam Hukuku'nun vekâlet akdini meşru kabul etmesi insanların muamelata dayanan işlerini kolaylaştırmıştır. Sağlık sorunları, seyahat, uzun süre başka yerde bulunmak, meşguliyetlerin çokluğu vb. sebeplerle bizzat işlerinin başında bulunamayan insanlar, mallarının korunması, işletilmesi ve tasarrufu⁸² gibi hususlarda kendi yerlerine işlerini takip edecek, hak ve hukuklarını koruyacak kişilere ihtiyaç duymuşlardır ki işte bu durum da vekâlet müessesesini ortaya çıkarmıştır.⁸³ Hukuki temsilin en kapsamlısı ve en yaygını olan vekâlet, iradî, iki taraflı bir hukukî muamele olup fıkhîta bir kimsenin güvendiği birine kendi adına hukukî işlem yapma yetkisi vermesidir. Kendisine iş tevdi edilen tarafa vekîl, tevdi edilen işe müvekkelün-bih, işin sahibine müvekkil, vekil kılmaya tevkîl denilmiştir⁸⁴.

Osmanlı kadı mahkemelerinde vekil tayinlerinin birisi vekil ve müvekkilin mahkemeye başvurusu ve mahkemenin de adeta bir noter kurumu gibi bu işlemi tescil etmesi, diğeri ise bir dava esnasında vekilliğin şahitler yoluyla kanıtlanması şeklinde olduğu kaydedilmiştir⁸⁵. Mesela vekil tayin etme işlemleri arasında sıklıkla görülen dava takibiyle ilgili yetki devri, görevlendirme vekil tayini şu şekilde yapılmaktaydı: "...işbu da'vâ-yı mezkûru yeniden fasl u rü'yet ve ikâme ve istimâ-i şühûd ve tahlîfe ve redd-i a'zâ ve iştikâ ani'l-hükkâma ve

⁸² Çorum'un Hacı Nasrullah Mahallesi'nden Abdül Halim Efendi Sivrihisar kazasının Sarıköy civarında bulunan krom madeninin işletilmesi hususunda kendi adına her türlü yetkiyi kullanmak üzere ortaklarından İstanbul Beyoğlu'nda balık pazarının Çeşme sokağında ikamet eden Ebeoğlu Yorgaki Efendi'yi vekil tayin ettiği. ÇŞS, 16/410/771, 17 Muharrem 1326.

⁸³ Murtaza Köse, "İslam Hukukunda Temsil Kavramı Ve vekâlet -Temsil İlişkisi", *EKEV Akademi Dergisi* 12/34 (Kış 2008): 226.

⁸⁴ Bilal Aybakan, "Vekâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/1-2.

⁸⁵ Erkan, "Müslim-Gayri müslim İlişkilerinin Hukukî Boyutu", 52.

icrâya ve re'y-i icâzetimle sulh-i ibrâya ve husûs-ı mezkûrun mütevakkıf olduğu umûrun küllîsine tarafımdan vekâlet-i âmme-i mutlaka-i sahîha-i şer'iyeye ile... vekil ve nâ'ib-i menâb nasb u ta'yîn eylediğim..."⁸⁶ Ya da çok daha kısa "...vekil ve nâ'ib-i menâb nasb u ta'yîn eyledim..." şeklinde ifade edilip mahkeme tarafından tescil edilmekteydi.⁸⁷

Burada altı çizilmesi gereken bir husus da Osmanlı kadı mahkemesinin işleyişinde, davaların kısa sürede görülmesi ve karara bağlanmasını hızlandırması bakımından vekâlet müessesesinin çok önemli bir yere sahip olmasıdır. Mücbir sebeplerle mahkemeye gelemeyen davalı ya da davacının yerine vekil tayini mahkeme işleyişini rahatlatmakta, adaletin gecikmesini önlemekteydi. Mesela Çorum'un Sağrıcı Mahallesi sakinlerinden Hasan Nuri'nin iki beygir ve bir at arabası sattığı Değirmencioğlu Hacı Mehmet'te 10 lira alacağı kaldığını öne sürerek alacağını tahsil için açtığı davada, davalının bir türlü mahkemeye gelmemesi sebebiyle mahkeme süreci tıkanmıştır. Bu durumda kadı tarafından Hacı Mehmet Efendi'ye Mecelle-i Celile-i Ahkâm-ı Adliye gereğince farklı tarihlerde üç defa "*mürâsele-i şer'iyeye ve ba'dehû bâ-ihâtârname da'vet olunduğu...*" hâlde söz konusu şahıs yine mahkemeye icabet etmemiş "*ihzârı da kâbil olamadığına binâen*" davalı Hasan Nuri gıyaben muhakemenin icrasını talep etmiştir. Bunun üzerine kadı da Hacı Mehmet Efendi'ye Çorum'un Atçı Ali Evveli Mahallesi'nde ikamet eden Alçıcıoğlu Mekset Efendi'yi vekil-i tayin ederek krizi çözmüştür. Nitekim Mekset Efendi'nin katılımıyla yapılan duruşmada davacının iddiasını şahitlerle ispat etmesi üzerine Derbentçioğlu Hacı Mehmet'in gıyabında söz konusu 10 lirayı ödemesine karar verilmesi suretiyle üç yıldır sürüncemede olduğu anlaşılan dava sonuçlandırılabilmiştir.⁸⁸

Vekil tayinlerinde gayrimüslimler, Müslümanları vekil tayin edebildiği gibi⁸⁹ çok sayıda tersi durum da söz konusuydu. Üsküdar şer'iyeye sicilleri üzerinden yapılan bir araştırmada vekil-müvekkil ilişkilerinin neredeyse tamamında gayrimüslimlerin Müslümanları vekil kıldıkları sadece bir sicil kaydında Müslümanın müvekkil, gayrimüslimin ise vekil konumunda olduğu

⁸⁶ ÇŞS, 12/47/ 294, 9 Zilkade 1312/4 Mayıs 1895.

⁸⁷ ÇŞS, 12/4/1, 28 Recep 1306/30 Mart 1889.

⁸⁸ ÇŞS, 12/205/3259, 23 Safer 1313/15 Ağustos 1895.

⁸⁹ Gayri müslimler, Müslümanları vekil olarak tayin edebilmekteydi. Mesela, Çorum'un Çakır Mahallesi'nden Serkis'in çocukları Manokyan Artin ile Agob da lehlerinde veya aleyhlerinde açılmış, açılabilir olan davaların takibini yapmak ve adlarına her türlü yetkiyi kullanmak üzere Nüzhet Efendi'yi vekil tayin etmişlerdir ÇŞS, 16/53/41, 23 Şaban 1322/2 Kasım 1904; Benzer şekilde Mısırlıoğlu Karabetin, Karavelioğlu İsmail Kethüda ve başkalarına karşı alacak davası açmak üzere dava vekillerinden Yozgadi Necip Efendi'yi vekil tayin etmesiyle ilgili bk. ÇŞS, 13/200/416, 21 Zilhicce 1315/13 Mayıs 1898; ÇŞS, 13/232/493, 23 Cemazıyevevvel 1316/9 Ekim 1898.

kaydedilmiştir.⁹⁰ Oysaki Çorum örneğinde bu durum böyle olmayıp Müslümanların da çok sayıda ve değişik konularda gayrimüslimleri vekil tayin ettikleri görülmektedir. Osmanlı taşrasıyla merkezi arasında görülen bu farklı durumun altında araştırılması gereken şüphesiz değişik tarihi, sosyolojik nedenler olmalıdır. Müslümanların miras davalarından,⁹¹ alacak verecek davalarının takip ve tahsiline,⁹² arazi anlaşmazlıklarına kadar geniş bir sahada gayrimüslimleri vekil tayin ettikleri görülmektedir. Mesela Bakırcı kızı Hatice, müteveffa Hacı Osman'da olan alacağının mirasçılardan tahsili için açtığı alacak davasında Kayserili Ermeni Mekset Efendi'yi vekil tayin etmiştir⁹³. Hamamözü Dutludere köyü sakinlerinden Recep oğlu Şaban'ın mirasçılarında hanımı Yusuf kızı Pembe, yine mirasçılardan Recep oğlu Coşkun ile arasında olan miras davasında Ermeni Çeçeyan Agop Efendi'yi vekil kılmıştır⁹⁴. Yine Okuz oğlu Ömer ve Arslan Musa oğlu Musa, Osmancık, Berk Köyü ahalisinden Sadullah ve Mehmet ile aralarındaki arazi davasında Ermeni Çeçeyan Agop Efendi'yi vekil tayin etmişlerdir.⁹⁵ Birbirini iyi tanıma, sadakat ve güven ilişkilerini gerekli kılan bütün bu müvekkil, vekil ilişkileri Osmanlı toplumunun gündelik yaşantısında Müslim, gayrimüslim ilişkilerinin ne denli sıkı, canlı ve dinamik olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Anlaşmazlıkların dışında, arazi, bağ, bahçe, ev, dükkan gibi mülklerin alım satımı, dükkan kirası vb. gelirlerin tahsili, miras işlerinin takibi, mirastan kalma hisselerin alım satımı⁹⁶ gibi konularda da vekâlet müessesinin işe koşulduğu görülmektedir. Bu tür vekâletlerde vekillere söz konusu işlerin halli noktasında tam ve kapsamlı bir yetki devri yapıldığı görülmektedir.⁹⁷ Mesela

⁹⁰ Erkan, "Müslim-Gayri müslim İlişkilerinin Hukukî Boyutu", 53.

⁹¹ Ümit halife Mahallesi sakinlerinden Ermeni Topaloğlu Agop'un vefat eden hanımından kalan miras üzerinde hak iddia eden kayınpederi Agop aleyhine açtığı davada babası Ohannes'i vekili tayin etmiştir. ÇŞS, 11/69/163,

⁹² Mesela Çorum tüccarlarından Kabril Turabyan'ın Şeyhler Mahallesi sakinlerinden Mustafa'daki alacağını mahkeme yoluyla tahsil etmek için Karabet Serkisyan'ı vekil tayin ettiği görülmektedir. ÇŞS, 12/4/1; ÇŞS, 13/165/329, 26 Şaban 1315/20 Ocak 1898.

⁹³ ÇŞS, 12/79/482, 23 Muharrem 1313/16 Temmuz 1895.

⁹⁴ ÇŞS, 12/164/1052, 19 Zilhicce 1313/1 Haziran 1896.

⁹⁵ ÇŞS, 12/278/1446, 19 Zilhicce 1313/1 Haziran 1896.

⁹⁶ Talas köyünden olup vefat eden Ermeni Gülbenkoğlu Artin'in varislerinden kızı, kendisine kalan İstanbul Ortaköy'deki şerbet hane ile Feriköy'deki fırın hissesini satmak üzere Talas köyünden Kadıköy'de Mukim Arslan Artin'i vekil tayin etmiştir. ÇŞS, 13/199/414.

⁹⁷ Bir vekil tayininde yer alan ifadeler söz konusu yetkinin ne denli kapsamlı olabildiğini açıkça ortaya koymaktadır: "...me'mûrı mahsûs ma'rifetiyle ifrâz ve taksîm birle mu'âmelei intikâliyyesini icrâya ve müdâhele edenler aleyhlerinde â'id olduğu mehâkim-i şer'iyye ve hukûk ve cezâ'iyede salâhiyeti meşrû'a ve kânûniyye dâ'iresinde bidâyeten ve i'âdeten ve i'tirâzen ve istînâfen ve temyîzen muhâkeme ve muhâsamaya ve ikâme-i şuhûd ve istimâ'ına ve tahlîf ve teblîğ ve imzâsıyla her nev' evrâk ve levâiyih takdimine ve lede'lhâce salâhiyeti meşrûha

Pazar Mahallesi sakinlerinden Rozina, Kayseri Talas'ta vefat eden babası Gülbekyan Artin'den kendisine intikal eden miras mallarının hukuki işlemlerini yürütmek üzere kardeşi Kalost'u vekil tayin etmiştir.⁹⁸ Ermeni Agabek ve Tatosun, bir değirmende olan hisselerini satmak üzere Haçik oğlu Zarman'ı vekil tayin ettikleri görülmektedir ki⁹⁹ bu misallerden gayrimüslimlerin özellikle mirasla ilgili davalarda kendi içlerinden vekil tayin ettikleri anlaşılmaktadır.

Accel-i Evveli Mahallesi sakinlerinden Hacı Hızır Ağa'nın oğlu, kızı ve damadıyla arasında arsa, Eskekin köyünde bir yer ve debbağ hanede bulunan bir dükkan nedeniyle ortaya çıkan mal paylaşımı anlaşmazlığı nedeniyle Kayseri Talas köyü ahalisinden Ermeni Melki'i kendisine vekil tayin kılması ise ayrıca ilginç bir örneklige sahiptir.¹⁰⁰ Zira bu hadise Müslümanların kendi aralarındaki hatta aile içi bir miras anlaşmazlığı davasında bile gayrimüslimleri vekil tayin edebildiklerini göstermesi açısından önemlidir. Osman oğlu Hüseyin'in hanımı Ayşe ile oğlu Ali'nin, vefat eden muhtemelen Hüseyin'in kardeşi Mehmet'in varisleri olan hanımı Emine ve çocukları Hasan, Memiş, Ahmet ve Zarif aleyhinde açtıkları miras davası bu tür hadiselerin istisnai olmadığını göstermektedir. Zira Ayşe Hanım ve oğlu Ali, söz konusu miras ile başkaca açılacak davalarda adlarına her türlü yetkiyi kullanmak üzere Abrahamoğlu Agop Efendi'yi vekil tayin etmişlerdir.¹⁰¹

Vekâlet hususunda dikkat çeken önemli bir husus da özellikle bulunduğu yerden uzun süre ayrılanların geride işlerini takip edecek ve yürütecek kimseleri yoksa vekil tayin etmeleridir. Zira belli bir süre geçtiği hâlde geri dönemeyen bu kişilerin gaip olduğuna hükmeden beytülmal emini mallarını zapt edebiliyordu.¹⁰² Nitekim Harput sancağının Eğin kazasından olup Çorum'da Taşhan mağazasında kiracı iken kaybolan tacir Kirkor'un malları mağazadan tahliye edilerek kayyuma teslim edilmiştir. Dört yıldır "*gâib ve hayât ve memâti nâ- ma'lûm*" olan tüccarın dükkanın sahibi Kara Alizâde Tâhir Efendi'nin dilekçesine binaen "*gâib-i merkûmun hâlî mütebeyyin oluncaya değin hıfz olunmak üzere*" mağazada bulunan malları şahitler huzurunda "*eşyâ-*

dâ'iresinde âharı tevkîle ve'lhâsıl husûsâtı mezkûrelerin son dereceye kadar mütevakkıf olduğu umûrun küllîsine vekâleti âmme-i mutlaka sahîha-yı şer'iyye ile tarafımızdan her birimiz bi'lâsâle ve bi'lvesâye ve hâzırı merkûm ...vekil ve nâ'ib-i menâb nasb u ta'yîn eyledik.."
ÇŞS, 16/179/301, 12 Safer 1324/8 Mart 1906.

⁹⁸ ÇŞS, 11/133/315.

⁹⁹ ÇŞS, 14/43/51, 13 Ramazan 1316/25 Ocak 1899.

¹⁰⁰ ÇŞS, 12/47/294, 9 Zilkade 1312/4 Mayıs 1895.

¹⁰¹ ÇŞS, 16/199/357, 28 Rebiülahir 1324/21 Haziran 1906.

¹⁰² Erkan, "Müslim-Gayri müslim İlişkilerinin Hukukî Boyutu", 52.

yı *mevcûde defteri*"ne kaydedilerek kayyum müdürü, Hacı Hüseyin Efendi'ye teslim edilmiştir.¹⁰³ Benzer şekilde Çorum çarşısında bir terzi dükkanı bulunan terzi esnafından Ermeni Bilos'un bir müddettir "*gâib ve hayât ve memâtî nâ-ma'lûm*" olduğundan dükkanında ve kaldığı odada bulunan eşyalarının satılarak bedelinin kendisi dönünceye kadar kayyuma, beytülmal memuruna teslim edildiği görülmektedir. Her ne kadar böylece malların güvenliği sağlansa da pek tabii olarak bu tür işlemlerin yapılmasının devlet açısından bir maliyeti de bulunmakta ve bunlar mallardan veya satılması durumunda da toplam meblağdan resmi harçlar şeklinde tahsil edilmekteydi. Dolayısıyla bu duruma düşmek esnaf ve tüccarların çok isteyecekleri bir durum değildi. Mesela Terzi Bilos Efendi'nin malları tek tek kaydedilerek satılmış "*Yekûn râ-yic-i akçe: 343 kuruş 30 para tutmuş; bu miktar 'fiyat-ı mirî olmak üzere râ-yic-i akçe-i mezkûrdan yüzde yirmi kuruş tenzil' ile: 69 guruş 10 para'ya inmiş; Fiyat-ı mirî olan 274 kuruş 20 para dan da; Harc-ı defter-i âdî 7, dellâliye-i eşyâ-yı mebî'a 7, kaydiye ve varaka bahâsı 1 kuruştan toplam 15 kuruş daha düşülmüş ve geriye kalan 259 kuruş 20 para*" ortaya çıkması halinde Bilos Efendi'ye ödenmek üzere beytülmalde koruma altına alınmıştır.¹⁰⁴

Çorum şer'iyeye sicilleri tarandığında vekillik hususunun genel mahiyeti gayrimüslimlerin hem mahkemeye hem de Müslüman çevrelerle ilişkilerine dair çok önemli ipuçları vermektedir. Buna göre gayrimüslimlerin kendi aralarında ve Müslümanlarla ilintili oldukları vekil tayinleri sayısı, gözden kaçanlar olabileceğini dikkate alarak dolayısıyla yanılma payını da hesaba katarak ifade etmek gerekirse 81 civarındadır. 16 davada gayrimüslimlerin Müslümanlardan vekil tayin ettiği görülürken, benzer şekilde 16 davada da Müslümanların gayrimüslimlerden vekil tayin ettiği görülmektedir. Anlaşılabacağı üzere kalan diğer vekil tayinlerinde özellikle kendi özel hukuklarıyla alakalı olan miras konularında gayrimüslimler kendi aralarından vekil tayin etmişlerdir. İlginç şekilde gayrimüslim bir aileye ait nafaka¹⁰⁵ davasını takip için vekil tayin edildiği görülürken bir davada çalınan malların takibi¹⁰⁶ konusunda vekâlet verildiği anlaşılmaktadır. Yukarıda verilen rakamlar kesin olmamakla birlikte genel tabloyu çok büyük oranda ortaya koyması bakımından mühimdir. Bütün bu bilgiler Osmanlı ülkesinde gayrimüslimlerin gerek

¹⁰³ ÇŞS, 7/218/301, 15 Safer 1295/18 Şubat 1878.

¹⁰⁴ ÇŞS, 6/174/229, 11 Şevval 1292/10 Kasım 1875.

¹⁰⁵ Ümit Halife Mahallesi'nden Ermeni Çırkıyan kızı Dobrik'in kendisi ve yanında bulunan çocuğu için boşandığı eşi İstefan aleyhine açtığı nafaka davasında Müftüzade Nüzhet Efendi'yi vekil tayin etmiştir. ÇŞS, 14/173/437.

¹⁰⁶ ÇŞS, 15/75/120, 23 Şaban 1319/5 Aralık 1901.

kamusal alanla gerekse Müslüman çevrelerle çok sıkı hukuki, sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkiler içerisinde olduklarını göstermektedir.

Osmanlı şer'iyeye mahkemesinde Müslim, gayrimüslim ilişkileri hakkında fikir veren önemli bir hususta tarafların davalarda şahit olarak karşılaşmalarıydı. Zira İslam hukukunda, buna bağlı olarak da Osmanlı muhakeme anlayışında şahitlik delili, kesin delillerden sayılmış ve kadıyı bağlayıcı bir niteliğe sahip olmuştur.¹⁰⁷ Şer'iyeye mahkemelerinde Müslümanların kendi aralarındaki davalar ile bir gayrimüslimin Müslüman'a açtığı davada şahitlerin Müslüman olması zorunluluk iken gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalarda ve bir Müslüman'ın gayrimüslime açtığı davada şahitlerin Müslim ya da gayrimüslim olmasında hukuken mahzur yoktu.¹⁰⁸ Mesela Merzifon kasabasının Çay Mahallesi sakinlerinden Ermeni Boğdasar'ın kaybettiği beygirinin Sarin köylü Köseoğlu Veli'de bulunduğunu öne sürerek açtığı davada şahitlerinin Müslüman ahaliden Hüseyin Ağa b. Mustafa ve Aşir b. Osman adlı şahıslar olduğu ve nihayet iddiasını bu şahitlerin ifadeleriyle ispat etmesi üzerine dava konusu beygirin kendisine iadesine karar verildiği görülmektedir.¹⁰⁹

Müslim-gayrimüslim arasında ceza davalarının açılmasına yol açan hadiselerin de yaşandığı görülmektedir. Ancak bu tür davalar diğerlerine oranla çok daha azdır. Bu durum söz konusu türden olaylarda komşuların, başka bir deyişle toplum otokontrol mekanizmasının arabuluculuğuyla kamu otoritesine müracaat edilmeden dolayısıyla tarafların nahoş hadiselerle kayıtlara geçerek sicillerini bozmalarına mahal vermeden sulh yoluyla uzlaştırılabilecekleri ihtimalini akıllara getirmektedir. Nihayetinde araştırmaya konu olan dönemde, şer'iyeye mahkemesi kayıtlarına göre ilişkilerin genel olarak son derece normal, dostane seyrettiği söylenebilir. Çorum şer'iyeye sicillerinde nadir de olsa bir takım şiddet olaylarına rastlanmaktadır. Mesela Kubbeli Mahallesi'nden Ermeni Somuncu Kasbar'ın kızı Maryem kendi mülkleri önünde şiddete maruz kalarak yatıyor halde bulunmuştur. Oradan geçen Emine Hâtûn ve Değirmencioğlu Mustafa'nun zevcesi Emine Hanım "*Maryem'in a'zâsına nazar ettiklerinde başının tepesinde sağ tarafında zopa ta'bir olunan değnek ile cerh sağ omuz başında ve sol omuz başında ve sol diz kapağı iç yanında siyahlık ve sâir a'zâlarının bazı yerlerinde kara ve bere var...*" diye beyanda bulunmuşlardır. Nitekim dok-

¹⁰⁷ Yılmaz Yurtseven, "İslam-Osmanlı Muhakeme Hukukunda Şahitlik Müessesesi" *YBHD* 3/2 (2018), 89-91.

¹⁰⁸ Erkan, "Müslim-Gayri müslim İlişkilerinin Hukukî Boyutu", 54.

¹⁰⁹ ÇŞS, 102/ 201, 14 Recep 1291

tor muayenesiyle de durumun böyle olduğu tespit edilmiştir.¹¹⁰ Burada faili meçhul bir şiddet olayıyla karşı karşıya bulunulduğu ortadadır. Bu meselede Müslüman kadınların yaralı Maryem hanıma ilk müdahaleyi yaparak yardımcı olmaları söz konusu çevrelerin komşuluk ilişkilerine dair ipuçları vermesi bakımından mühimdir. Diğer husus ise resmi görevli doktorların Maryem Hanım'ı muayene ederek sonucu rapor altına alarak kadıya sunmaları ve olayın şer'iyeye siciline kaydedilmesi meselesidir ki bu durum kamu otoritesi ve huzurunun sağlanması bakımından söz konusu türden hadiselerin ciddiyetle takip edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Nitekim özellikle şüpheli bir şekilde öldüğü anlaşılanların cesetlerin üzerinde herhangi bir şiddet belirtisinin bulunup bulunmadığının tetkik edilmesi bu kanaati güçlendirmektedir. Mesela Accel-i Ūla mahallesinde sakin olup vefat eden Ermeni Karaca Stefan'ın cesedi üzerinde kamu otoritesini temsilen zabtiye mülazımı, zabtiye onbaşı, piyade zabtiye neferlerinden bir kişi, ahalinin önde gelenlerinden olduğu anlaşılan bir Müslüman şahıs, mühtedi bir tabip ve Ermeni milletinden altı kişiden oluşan geniş bir heyetin muayene ve inceleme yaptıkları görülmektedir.¹¹¹ Heyette Osmanlı müesses nizamının adeta özetinin bir araya gelmiş olması son derece önemlidir. Zira heyet askeri ve sivil memurlar, bir tabip ile Müslim ve gayrimüslimlerden oluşmuştur. Yapılan araştırma ve inceleme sonucunda "*a'zâsı keşf ü nazar olundukda eser-i darb u cerh ve hunnakdan(boğazlamadan) nesne olmadığı*" anlaşılarak kayıt altına alınmıştır¹¹².

Müslim ve gayrimüslim çevreler arasında yer yer kız kaçırma, gasp, hırsızlık vb. nahoş hadiseler de yaşanmıştır. Mesela içerisinde kız kaçırma ve gasp olan bir davaya göre Salkınşah köyünden Mustafa kızı Ayşe, Osmanlı tebaası Rum milletinden olan Panayot oğlu Yan'î tarafından kaçırılarak dağa kaldırılmıştır. Ayşe Hanım, kendisini dağa kaldırarak bazı kıymetli eşya ve mücevherlerini gasp ettiği iddiasıyla Yan'î aleyhine açtığı davayı kazanmış, gasp edilen kıymetli eşya ve mücevherleri karşılığı olarak 600 kuruşu geri almış ve dava böylece sulh olmuştur.¹¹³

Müslim-gayrimüslim ve kamu otoritesini aynı zeminde birleştiren ve hassas bir dengede yürütüldüğü anlaşılan bir hadise ise zaman zaman dini ve kültürel farklılıklardan kaynaklı gerilimlerin ve nahoş olayların yaşana-

¹¹⁰ ÇŞS, 6/144/181, 26 Cemaziyelahir 1292/30 Temmuz 1875.

¹¹¹ ÇŞS, 6/154/198, 27 Zilhicce 1291/4 Şubat 1875.

¹¹² ÇŞS, 6/154/198.

¹¹³ ÇŞS, 3/187/364, 16 Muharrem 1284/20 Mayıs 1867.

bildiğine işaret etmektedir. Buna göre Çorum Ermeni ahalisinden Kigork oğlu Mihram'ın sarhoş olduğu halde bir Müslümana hakaret etmesi "*hakaret, şetm(sövgü)*" davasına dönüşmüştür. Kayıtlardan anlaşıldığına göre Mihram'ın bu hakareti Müslüman çevrelerde tepkiye neden olmuş ve Oy-maağaç köyünde bulunan bir Rum kilisenin basılmasına yol açmıştır. Burada idarecilerin hadisenin "*memeleketin asayişine haleldar*" getirebilme ihtimalinden yola çıkarak hassas davrandıkları ve olayı hemen bir telgrafla merkezi idareye bildirdikleri görülmektedir. Merkezi idare ise derhal gerek Mihram'ın hakareti gerekse kilise baskını hakkında tahkikat yapılmasını istemiştir. Yapılan tahkikat sonucunda Mihram'ın "*Türk değil misiniz, siz adam olmazsınız, İsa belanızı verdi*" şeklinde hakarete bulunduğu, Rum kilisesine taarruzun ise yaşadığı köyden on dakika yukarıda orman içerisinde bulunan Seydim köyünden gelen birkaç şahıs tarafından yapıldığı, kilisenin kapısının kırıldığı kaydedilmiştir.¹¹⁴ Burada din üzerinden yaşanan nahoş hadiselerin iki taraf arasında olası çatışma riskini körükleme potansiyeline binaen kamu otoritesi, hadiseye hassasiyetle yaklaşarak toplumu kışkırtan huzur ve asayişin bozulmasına sebep olan Mihram'ı derdest ederek mahkemeye çıkartmıştır.

Gayrimüslimlerin çevreyle olan ilişkilerinde önemli bir husus da çalınan mallar meselesiydi. Gayrimüslimlerin bu hususta hem mal ve prestij kaybına neden olan bu hadiseden kamu otoritesini en üst düzeyde (kadı) haberdar etmek hem de şer'iyeye mahkemesinin süratli karar verme özelliğinden istifade ederek mallarına ulaşmak gibi gayelerle kadı mahkemesine müracaat ettikleri görülmektedir. Bazen bu hususta haklarını arayan gayrimüslimler sadece toplumla değil kamu otoritesini temsil eden memurlarla da cebelleşmiş, onları da mahkemeye vermiştir. Mesela Rum milletinden olup Çorum'da ticaretle meşgul olan Anastaş, Kürkçüler sokağındaki dükkanından çalınan para ve mallardan dolayı çarşı bekçileri aleyhine dava açmıştır. Nevşehir kasabası sakinlerinden tüccar olduğu anlaşılan bu şahıs çarşı bekçileri aleyhine Kürkçüler sokağında bulunan kiralık dükkanından çalınan 3.395 kuruş nakit ile 3.845 kuruş değerinde çeşitli kumaşlardan oluşan mallarının çarşı bekçilerince tazmin edilmesi için onları dava etmiştir. Nikola, mahkemede dükkanın duvarının delik olmadığını, kapı kilidinin kırık bulunmadığını beyan etmekle birlikte "*çarşı-yı mezkûrun bekçisi olduklarına binâen veya sârıkı bulsunlar yahud eşyâ-yı muharrere-i mezkûre kıymetleri olan meblağ-ı*" bekçilerin ödemesini istemiştir. Bekçiler ise söz konusu "*kıymetli eşyâ ve nakd-i mevcudun*" çalındığı iddiasını reddetmişlerdir. Dava muteber fıkıh külliyatında "*Zeyd bir sükda vâki' dükkânda bir mikdâr eşyâsı sirkat olundukda Zeyd ol sükda bekçi olan Amr'a mücer-*

¹¹⁴ BOA, DH. H, No. 11/60/2-1; DH. H, No. 11/60/3-1, 18 Muharrem 1331/ 28 Aralık 1912.

red bekçi olmanla sâriki bul veyâhûd eşyâ-yı merkûmeyi zâmin ol deyü cebre kadir olur mu? El-cevâb olmaz” hükmü mucibince değerlendirilmiş ve Nikola’nın “*da’vâsı mesmû’a ve şâyân-ı iltifât olmadı*” belirtilerek reddedilmiştir.¹¹⁵ Burada ilginç olan hususlardan bir tanesi Nikola’nın herhangi bir zorlama olmadığına göre planlı olarak belki de yakınlarının ya da çalışanlarının dahil olan bu hırsızlık hadisesinden bekçileri sorumlu tutması, diğeri ise kayda geçen kumaş türleri, bedelleri ve nakit meblağdan Nevşehir’de ikamet eden bu tüccarın Çorum’la çok güçlü ticari ve ekonomik bağlarının bulunmasıdır. Diğer bir hırsızlık hadisesinde ise Yozgat’ta ikamet eden Ermeni milletinden Parsih’in, İstanbul’dan Samsun yoluyla kendisine getirilmekte olan mallarının çalınmasıdır. O iddiasında bir arabacı tarafından kendisine getirilmekte olan “*otuz aded lirayı Osmânî kıymetindeki mâl-ı...*” Çorum Hatab deresi mevkiinde “*ahz ve sirkat olunduğu*”nu kaydetmiş ve açtığı davanın takibi için bir vekil tayin etmiştir.¹¹⁶

Hırsızlık dışında toplumun hemen her kesimini ilgilendiren diğer bir husus da bir şekilde kaybolan mallar meselesiydi. Böylesi bir durumda kaybolan at, merkep, inek vb. malının izini süren mal sahibi yitik malını bulduğunda eğer talep etmesi halinde kendisine teslim edilmez ise kadı mahkemesinin yolunu tutmaktaydı. Malın şahitlerin beyanıyla kendisine ait olduğunu ispat etmesi halinde kadı mahkemesinin adalet dağıtmadaki hızı mukabilinde çok geçmeden mallarına kavuşmaktaydı. Mesela Çorum’un Elice Köyü’nde ikamet eden Hüseyin ile aynı köyden Molla Mustafa ve Ali, köy civarında yaylım esnasında kaybettikleri ineklerinin Yozgat’ta Arakil’de olduğu iddiasıyla açtıkları davayı o köyden inekleri ve meseleyi bilen şahitlerin ifadeleriyle ispat ettiklerinden hayvanlarının kendilerine teslimine karar verilmiştir. Burada ilginç olan farklı kişilere ait olan çok sayıda hayvanın bir ilden bir diğerine kadar gitmiş olması ortada bir hırsızlık olayına işaret etmektedir. Nitekim Arakil inekleri Gazaros denilen şahıstan ikişer yüz kuruşa satın aldığını ifade etmesi ineklerin önce çalınıp sonra satılmak suretiyle Yozgat’a kadar gittiklerini göstermektedir¹¹⁷.

Bu durumun tersi de olabilmekteydi. Mesela Yozgat’a bağlı Köhne Kasabası Ermenilerinden Marfar oğlu Karabet’in kaybedip Çorum’un Hamidiye Mahallesi Rumeli muhacirlerinden Hasan oğlu Veli’nin elinde bulunan araba

¹¹⁵ ÇŞS, 7/33/53, 3 Cemaziyelahir 1293/26 Haziran 1876.

¹¹⁶ ÇŞS, 15/120/2, 3 Şaban 1319/15 Kasım 1901.

¹¹⁷ ÇŞS, 10/ 18/17, H. 17 Safer 1301; benzer bir hadise için bk. ÇŞS, 8/48/89, 23 Zilkade 1295/18 Kasım 1878.

atının kendisine iadesine karar verildiği görülmektedir.¹¹⁸ Bazen de hadise içerisinde birden fazla mağduru barındıran olayların yaşandığı anlaşılmaktadır. Çorum'un Sarın köyü sakinlerinden Köseoğlu Veli, Torunlar köyünden Çekoğlu Mehmet'ten bir merkep ve 200 kuruş nakit para karşılığında bir at satın almıştır. Ancak bu atın Merzifonlu Ermeni Boğdasar'a ait olduğu şahitlerin ifadeleriyle hukuken kesinlik kazanmış ve atın Boğdasar'a iade edilmesine karar verilmiştir. Bu davada dikkat çeken önemli hususlardan bir tanesi Boğdasar'ın mahkemeye getirdiği Çorum'dan iki, Merzifon'dan üç, toplam beş şahidin hepsinin de Müslüman olmasıdır. Yani hadiseye şahit olan Müslümanlar, adaletin zuhur etmesi için komşu, arkadaş, tanıdık ya da hiç tanımadıkları gayrimüslim lehine şahitlik yapmışlardır.

Diğer bir husus ise kaybolan veya çalınan malların kime ait olduğunun nasıl tespit edildiğinin ortaya konmasıdır. Böylesi bir durumda önce "*meclis-i şer'de*" söz konusu mal incelenerek eşkali ayrıntılı olarak tarif edilmekteydi. Zira o devirlerde insanların olası kaybolma ve çalınma riskine karşı hayvanların kulağı, kuyruğu vb. yerlerine bir takım nişanlar yaptıkları anlaşılmaktadır. Mesela bir kayıp mal davasında inekler "*her yeri muayene olunan sarı boz tonda ve sağ kulağı ucu telek ve sol kulağı arkası bıçak çalma nişanlı beş yaşında bir re's kara sığır ineği... yine kuru boz tonda ve sağ kulağı ucu kesik beş yaşında bir re's kara sığır ineği...*"¹¹⁹ şeklinde tarif edilmiştir. Böyle bir nişan olmaması durumunda ise hayvanların eşkalleri tarif edilerek sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Nitekim kayıp olan bir at "*işbu meclis-i şer'de mu'âyene olunan sol ön ayağı ve sağ arka ayağı ile alnı beyaz ve sekiz yaşını tamâm edüp dokuz yaşına dâhil olan siyâh bir re's bârgîr*" şeklinde tarif edilmiştir¹²⁰. Zira bu nişanlar ve eşkal tarifleriyle davacının ve şahitlerin ifadelerinin uyuşması gerekiyordu ki bu durum mahkeme kayıtlarına "*nâm kimesnelerin(şahitlerin) mezkûr bârgîri ber-vech-i muharrer ta'rîf ve irâ'e ederek eyledikleri edâ-yı şehadetleriyle*" şeklinde geçmektedir.¹²¹ Bu hususta karşılaşılan bir başka durum ise kaybolan malın Mal Müdürlüğü'ne teslim edilmesi, sahiplerinin ise bu durumu mahkeme huzurunda şahitlerle ispat etmesi üzerine kendilerine teslim edilmesi şeklindeydi. Mesela Boğazlıyan kazasının Çakmak Köyü ahalisinden Ermeni Nişan'ın kaybolan ve Çorum Mal Müdürlüğü'nde emanet tutulan iki merkebin kendisine ait olduğu iddiasını

¹¹⁸ ÇŞS, 13/167/ 338, 1 Ramazan 1315/24 Ocak 1898.

¹¹⁹ ÇŞS, 18/17, 17 Safer 1301/18 Aralık 1883.

¹²⁰ Bir başka davada da kaybolan merkepler şu şekilde tarif edilmiştir: "...boz tonda altı yaşını tamam edüp yedi yaşına dâhil olan 120 guruş kıymetli bir re's erkek merkep ve seksen guruş kıymetli boz tonda 13 yaşında keza erkek bir re's merkep..." ÇŞS, 11/117/ 283, 20 Cemaziyelahir 1306/21 Şubat 1889.

¹²¹ ÇŞS, 5/109/215, 11 Şaban 1291/23 Eylül 1874.

ikisi kendi köyünden Ermeni tebaasından üçü ise Çorum esnafı ve eşrafından Müslüman olduğu anlaşılan şahitlerle ispat etmesi üzerine merkepleri kendisine teslim edilmiştir¹²².

5. Gayrimüslimlerin Müslüman Toplumla Ekonomik İlişkileri

Aslında gayrimüslim tebaanın ekonomik uğraşları bu alandaki ilişkilerin mahiyetini de belirlemiştir. Pek tabii olarak sosyal ve içtimai hayatın her alanında faaliyet gösteren gayrimüslimlerin Çorum şer'iyeye sicillerine yansıyan iktisadi ve ekonomik uğraş alanları daha çok tüccarlık ve esnafılık yani ticaret üzerine yoğunlaşmış görünmektedir. Kasap¹²³, sarraf¹²⁴, attar,¹²⁵ fırıncı,¹²⁶ değirmenci,¹²⁷ terzi,¹²⁸ madenci,¹²⁹ kalaycı,¹³⁰ kumaşçı,¹³¹ demirci,¹³² eczacı,¹³³ boyacı¹³⁴ gibi alanlarda esnafılık, çok sayıda kayıtta da tüccarlık¹³⁵ yaptıkları görülmektedir. Bu durum gayrimüslim tebaanın çevreyle ilişkilerinin çeşitliliğine ve güçlülüğüne işaret etmesi bakımından mühimdir. Nitekim gayrimüslimlere ait tereke kayıtları bu ilişkiler ağını gözler önüne sermektedir. Çorum'un Kubbeli Mahallesi'nde ikamet ederken ölen attar esnafından Yozgadî Varcinyan İbrim'in terekesinden Tüfenkçi Ahmed oğlu Hasan Ağa'nın Attarlar Çarşısı'nda bulunan dükkanında iş yapmak suretiyle onun kiracısı olduğu; Kayıçoğlu Hacı Ahmet Ağa mağazasında ise 2.240 kuruş değerinde buğdayı bulunmak suretiyle Ahmet Ağa ile de ticari münasebeti bulunduğu anlaşılmaktadır¹³⁶.

¹²² ÇŞS, 11/117/283; benzer bir olay için bk. ÇŞS, d. 16, s. 478, h. 889, 3 Cemaziyelahir 1326/3 Temmuz 1908.

¹²³ ÇŞS, 11/87/205, 17 Safer 1306/23 Ekim 1888; 13/172/352; 13/172/352; 14/29/17, 24 Recep 1316/8 Aralık 1898; 14/53/85, 17 Şevval 1316/28 Şubat 1899; 15/110/218; 15/186/440, 7 Rebiülevvel 1321/3 Haziran 1903; 9/71/112, 8 Cemaziyelahir 1298/8 Mayıs 1881.

¹²⁴ ÇŞS, 13/165/329, 26 Şaban 1315/20 Ocak 1898; 15/69/104, 11 Recep 1319/24 Ekim 1901.

¹²⁵ ÇŞS, 13/168/342, 15 Ramazan 1315/7 Şubat 1898; 15/235/573, 19 Şevval 1321/8 Ocak 1904.

¹²⁶ ÇŞS, 13/199/414.

¹²⁷ ÇŞS, 14/43/51, 13 Ramazan 1316/25 Ocak 1899; 16/177/288, 27 Zilhicce 1323/22 Şubat 1906.

¹²⁸ ÇŞS, 6/174/229, 11 Şevval 1292/10 Kasım 1875.

¹²⁹ ÇŞS, 16/410/771, 17 Muharrem 1326/20 Şubat 1908.

¹³⁰ ÇŞS, 6/256/325 17 Cemazıyelevvel 1292/21 Haziran 1875.

¹³¹ ÇŞS, 7/33/53, 3 Cemaziyelahir 1293/26 Haziran 1876.

¹³² ÇŞS, 7/132/208, 10 Şevval 1294; 139/330, H. 15 Zilkade 1306; 12/71/444, 11 Safer 1313/3 Ağustos 1895.

¹³³ ÇŞS, 16/387/730, 24 Şaban 1325/2 Ekim 1907.

¹³⁴ ÇŞS, 15/210/505, 16 Cemâziyelahir 1321/9 Eylül 1903.

¹³⁵ Bu konuda çok sayıda dava kaydı bulunmaktadır bazıları için bk. ÇŞS, 12/4/1, 28 Recep 1306/30 Mart 1889; 11/152/372; 14/39/40; 14/194/496, 29 Cemazıyelevvel 1318/24 Ekim 1900; 15/185/435, H. 5 Rebiülevvel 1321/1 Haziran 1903, 16/150/249, 23 Zilkade 1323/19 Ocak 1906.

¹³⁶ ÇŞS, 13/168/342, 15 Ramazan 1315/7 Şubat 1898.

Çorum'un Çakır Mahallesi'nde ikamet etmekte olup vefat eden Ermeni Nişanyan Toros'un terekesi ise daha zengin ilişkiler ağı içermektedir. Buna göre Nişanyan'ın farklı köylerde Müslüman ahaliden yarıcı diye tabir edilen usulle ortaklıklar kurduğu görülmektedir. Mesela Turhan Köyü'nde İbişoğlu'nda, aynı köyden Mustafa'da ve bir başkasında, Kınık Köyü'nden Pat Ömer'de "*nısf(yarım) hisse*" inekleri olduğu ortakçılık yaptığı anlaşılmaktadır. Yine Ovacık köyünden Pir Molla Mehmet'te yarım hisseli kömüş ineği, aynı köyden İsmail Kethüda'da ise yarım hisseli ineği vardır. Nişanyan'ın veresiye defterinde alacakları ise ne denli geniş bir Müslüman çevreyle ticari ve ekonomik ilişkileri olduğunu açıkça göstermektedir. Nişanyan'ın veresiye defterinde Teslim köyü ahalisinden 8 ayrı kişide 1.702, Turhan Köyü'nde 9 ayrı şahısta 2.035, Kınık Köyü'nden 11 ayrı şahısta 3.252 kuruş alacağından başka Olukuzunlu, Savran, Tatar, Cevgiloğlu, Ovacık köylerinde de bazı şahıslardan alacakları olduğu görülmektedir. Tamamı Müslüman olan ahaliden alacaklarının toplamı ise 8.477 kuruşa tekabül etmektedir¹³⁷.

Bütün bunlarla birlikte Müslim ve gayrimüslim çevrelerin ortak mülklere ve işletmelere sahip oldukları da görülmektedir. Nitekim Çorum'un İsa Halife mahallesinden Sahure Hanım, Yoğunpelit Köyü'nde bulunan bahçesini aynı mahalleden Hüseyin ile Ermeni milletinden Kayserili Mihail'e müştereken 1900 kuruşa satmak üzere vekil tayininde bulunmuştur¹³⁸. Ortakların bahçeyi üreticilik yapmak ya da yatırım amacıyla aldıkları düşünülebilir. Çorum'un Hacı Nasrullah Mahallesi'nde ikamet eden Abdülhalim Efendi'nin ise Sivrihisar kazasının Sarıköy civarında bulunan krom madeni işletmesinde İstanbul Beyoğlu'nda ikamet eden Ebeoğlu Yorgaki ile ortak olduğu görülmektedir. Nitekim bir süre sonra Abdül Halim Efendi maden ile ilgili işlerin yürütülmesi hususunda ortağını vekil tayin etmek suretiyle yetkilendirmişti¹³⁹. Başka bir kayda göre de Ömer oğlu Osman, Merzifon'da ikamet eden Gabril ile bir değirmen işletmesine ortak olmuşlardır¹⁴⁰. Bu ortaklıkların devlet memurlarıyla da olabildiği görülmektedir. Nitekim Çorum'un Tepecik Mahallesi'nden gümrük memuru Süleyman Efendi ortağı olduğu anlaşılan Agob'da 2.288 kuruş alacağı olduğu iddiasıyla dava açmış, mahkemece haklı görülerek paranın kendisine ödenmesine karar verilmiştir¹⁴¹. Bütün bu bilgilerden bahçecilikten, hayvancılığa, ortak işletmelere, alım satıma, borç

¹³⁷ ÇŞS, 236/574, 19 Şevval 1321/8 Ocak 1904.

¹³⁸ ÇŞS, 10/ 316/467, 20 Ramazan 1302/3 Temmuz 1885; ÇŞS, 4/259/684 27 Muharrem 1289.

¹³⁹ ÇŞS, 16/410/771, 17 Muharrem 1326/20 Şubat 1908.

¹⁴⁰ ÇŞS, 4/280/719, 12 Rebiülevvel 1289/20 Mayıs 1872.

¹⁴¹ ÇŞS, 4/105/275.

alış verişine, ev, dükkân kiracılığına ya da sahipliğine kadar her türlü sosyal, ekonomik ve ticari ilişkinin Müslim-gayrimüslim çevreler arasında oldukça gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Çorum'da ikamet eden gayrimüslimlerin çevreyle olan sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerinin mahiyetini ortaya koyması açısından yaşadıkları mahallere dağılımları da önem arz etmektedir. Daha çok aynı dinden birbirlerini tanıyan ve kefil olan insanların bir arada oldukları Osmanlı mahalle yapısı Çorum'a sonradan gelen gayrimüslim nüfus söz konusu olduğunda biraz daha farklı kozmopolit bir yerleşim şekli doğurmuş görünmektedir.¹⁴² Mesela kayıtlara yansıdığı ve görülebildiği kadarıyla Ermenilerin Çorum'da bulunan elli mahalle¹⁴³ içerisinde en çok bulunduğu mahalleler Atçı Ali Evveli/Accel-i Evveli, Çakır ve Kubbeli mahalleleriydi. Bununla birlikte çoğunluğu Ermeni, daha azı Rum, az sayıda da Katolik ve Protestan olmak üzere gayrimüslimlerin Ümit Halife, Pazar, Şeyh Eyüp, Hacı Yusuf, Sofular, Sağrıçı, Accel-i Sâni/Atçı Ali Sani, Çömlekçi mahallelerinde ikamet ettikleri görülmektedir. Bunlardan büyük kısmının sürekli ikamet eden, bir kısmının ise kiracı, misafir pozisyonunda oldukları anlaşılmaktadır. Çorum merkezde görüldüğü üzere gayrimüslimler çok sayıda mahalleye yayılmıştır. Bu kayıtların varlığından bu mahallelerde daha fazla gayrimüslim nüfusun yaşadığını kestirmek güç değildir. Bu durum onların şehir içerisinde gettolaşmış bir şekilde sadece belli yerlerde yaşamadıklarını göstermesi açısından önemlidir. Buradan hareketle gayrimüslimlerin Müslüman toplumla olan ilişkilerinin, ticari ve ekonomik olmaktan öte aynı mahalleyi paylaşan, komşuluk ilişkilerine yani, güçlü sosyal ve kültürel ilişkilere olanak sağlayan mahiyette olduğu söylenebilir.

Çorum ile sıkı ticari ilişkileri bulunan tüccar gayrimüslimlerin Çorum'da sürekli ikamet etmeseler bile kendi milletlerinden olan tanıdıklarının bulunduğu bir köy ya da mahallede misafir olarak veya hanlarda, odalarda¹⁴⁴ geçici olarak kaldıkları da görülmektedir. Bu durum hem şehrin ticari potansiyeline, hem gayrimüslimlerin gündelik yaşamda karşılaştıkları mesken sorununu çözme biçimine hem de şehirdeki Rum ve Ermeni sayısının sürekli ikamet edenden her zaman için daha fazla olduğuna işaret etmektedir. Mesela *Yozgat'ın Köseoğlu Mahallesi'nden olup, Çorum'un Kubbeli Mahallesi'nde misafir olan Ermeni milletinden Bekliyân Aleksân, Yozgat'taki evinin satış işlemlerinin takibi*

¹⁴² Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 84.

¹⁴³ Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 85.

¹⁴⁴ Kayseri'nin Talas köyünden olup ticaret için Çorum'daki Veli Paşa Hanı'nda kiracı olarak sakin iken ölen Ermeni Mihal hakkında bk. ÇŞS, 9/187/303, 20 Rebiülahir 1300/28 Şubat 1883.

*için vekil tayin ederken görülmektedir*¹⁴⁵. Mısırlıoğlu Karabet de Akdere köyünde ticaret için kalmakta bu arada aynı köyden Karavelioğlu İsmail Kethüda ve başkalarına karşı alacak davası açmak üzere dava vekili tayin ederek işleri hal yoluna koymaya çalışmaktadır¹⁴⁶. Öyle ki bu misafirliklerin zaman zaman uzayabildiği hastalık ve ölüme yakalananların dahi olabildiği anlaşılmaktadır. Mesela Kayseri'nin Germir Köyü'nden olup Çorum'un Accel-i Evveli Mahallesi'nde Sünbüloğlu Gabriel'in evinde ikamet eden Tüccar Asabet'in torunu Oseb bu esnada ölmüş terekesinin müzayede ile satılma ve taksim işlemleri de Çorum'da yapılmıştır¹⁴⁷.

Ancak bu denli yaygın ve gelişmiş olan sosyal ve ekonomik ilişkiler içerisinde doğal olarak birtakım anlaşmazlıkların ve arızı durumların yaşanması kaçınılmazdı. Yaşanan sorunlar daha çok alacak verecek meselelerinden kaynaklanmaktaydı. Bu alacaklar nakit ya da mal cinsinden olabilirdi. Mesela Gülabibey Mahallesi'nden İbrahim, Çöplü Mahallesi'nden Sabuncuoğlu Osman Ağa ile Kubbeli Mahallesi'nden Ermeni Zavur oğlu Abraham aleyhine açtığı bir çift camus alacak davasında muhtemelen taraflar kamusal alan dışında anlaşmış, İbrahim Bey davasından vazgeçerek zimmetlerini ibra etmiştir.¹⁴⁸

Zaman zaman da borçlu şahısların ölümüyle mağdur olan alacaklıların meseleyi mahkemeye taşıdıkları ve ölen kişinin mirası üzerinden bu meblağın tahsilini sağlamaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Turfoğlu Mustafa'nın, Ermeni Kalaycıoğlu Mıgırdıç'ta olan alacağıyla ilgili dava bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Buna göre Mıgırdıç Efendi'nin, Mustafa Efendi'den 6.159 kuruş "*iktirâz ve kabz ve umûruna sarf*" ettiği ondan alacaklı olduğu görülmektedir. Dahası davanın seyrinde birlikte ticaret yaptıkları da anlaşılan bu iki şahsın, Amasya tüccarından olup *gâib* Uncu Kigork oğlu Adam'ın "*malından ve yedinden seviyyen iştirâ ve kabz eyledikleri*" toplam 8000 kuruş müşterek borçları olduğu ortaya çıkmıştır. Mustafa Efendi, vekili aracılığıyla takip ettiği alacak davasında Mıgırdıç Efendi'nin "*kezâlik sağlığında ve kemâl-i akl ve sıhhatinde*" 6159 kuruş olan borcunu "*kendi dükkânında mahzar-ı şühûdda tay'ân ve kat'iyyen ikrâr ve işhâd*" ettiğini belirterek şahitlerle desteklenerek mahkemenin seyrini değiştirecek önemli bir argüman sunmuştur. Nihayet mahkeme söz konusu 6.159 kuruşluk meblağın Mıgırdıç

¹⁴⁵ ÇŞS, 15/205/489, 21 Cemazıyelevvel 1321/15 Ağustos 1903.

¹⁴⁶ ÇŞS, 13/200/416, 21 Zilhicce 1325/25 Ocak 1908.

¹⁴⁷ ÇŞS, 10/42/53, 12 Rebiülevvel 1301/11 Ocak 1884.

¹⁴⁸ ÇŞS, 9/111/171, 12 Cemazıyelevvel 1299/1 Nisan 1882.

Efendi'nin varisleri olan Asuman ve Agob tarafından kendilerine intikal eden terekeden Mustafa Efendi'ye vermelerine hükmetmiştir¹⁴⁹.

Bazen de işin içerisine dolandırıcılık gibi istenmeyen hususlar girmiştir. Mesela Kayserili Ermeni Tüccar Turapoğlu Artin, Çorumlu Karaömeroğlu Mustafa'dan bir karasığır ineği satın almış ancak ineğin bir başkasına ait olduğunun anlaşılmasıyla olay mahkemelik olmuştur. Mahkeme Artin'den ineği alarak asıl sahibine teslim edince o da kendisini dolandıran Mustafa aleyhine ödediği paranın geri iadesi için dava açmış nihayet taraflar 142 buçuk kuruş üzerinde anlaşmaya varmışlardır¹⁵⁰.

Gayrimüslimlerin Müslüman toplumla olan sosyo-ekonomik ilişkilerinde vergi gibi resmi kanallar üzerinden de münasebet içerisinde olabildikleri görülmektedir. Mesela onların ahaliden toplanan vergilerin mültezimi oldukları da görülmektedir. Bu durum da işveren-işçi ilişkisi, ücretler, ücretlerin ödemesi gibi hususlarda da yer yer sorunlar yaşanmasına yol açmıştır. Mesela Karasar köyünden Nebioğlu Hasan Kethüda ve diğer köylüler, buğday nakil ücretinden dolayı H. 1278/M. 1861-62 senesinde köyün aşar mültezimi olan Artin oğlu Andriyas aleyhine dava açmışlardır. Mahkeme köylüleri haklı gö-rerek ücretlerinin tahsiline karar vermiştir.¹⁵¹ Alaca Kasabası sakinlerinden ve Ardahan muhacirlerinden olan İbrahim'in Eğridere mevkiinde misafir olarak bulunan Ermeni Keşişyan Ağcayos'da "hayvanât rüsumatından" 2375 kuruş alacağı olduğu iddiasıyla açtığı dava ise tersi durumların olabildiğini göstermesi açısından önemlidir.¹⁵²

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimler, sistemin asli unsurlarından kabul edilmiş olup zımmî hukuk çerçevesinde özgün kimlikleriyle sosyal ve içtimai yapıya entegre olmuşlardır. Bununla birlikte gayrimüslim tebaa özel hukuk alanında kendilerine sağlanan özerkliğe rağmen yer yer miras, boşanma, vesayet, vb. özel hukuki konularda şer'iyye mahkemesine müracaat etmekten imtina etmemişlerdir. Bundan başka onların kamusal alanla ve Müslüman çevrelerle yaşadıkları vekâlet, ticaret, alım-satım, alacak-verecek, anlaşmazlık, çatışma vb. hemen her alandaki davalarının da kadı mahkemesinde görülmesi gayrimüslimlerin çevreyle olan ilişkilerinin ortaya konulmasında söz konusu mahkeme kayıtlarını bir kez daha önemli kılmıştır.

¹⁴⁹ ÇŞS, 6/256/325, 17 Cemazıyelevvel 292/21 Haziran 1875; Benzer kararlar için bk. ÇŞS, 9/71/112; ÇŞS, 3/163/30.

¹⁵⁰ ÇŞS, 5/29/54, 3 Şaban 1289/6 Ekim 1872.

¹⁵¹ ÇŞS, 3/202/396, 16 Rebiülevvel 1284/18 Temmuz 1867.

¹⁵² ÇŞS, 12/274/1429, 15 Şevval 1313/9 Mart 1898.

Şer'iyeye sicilleri bu perspektiften ele alınan Çorum'da arşiv kayıtlarına göre 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar gayrimüslim tebaa yaşamamakta olup tamamıyla Müslüman Türklerin yaşadığı bir şehir hüviyeti taşımıştır. Çorum'un demografik yapısının çeşitlenmesinde, kozmopolit bir imparatorluk şehrine dönüşmesinde özellikle Sanayi İnkılabı sonrası yaşanan gelişmeler etkili olmuştur. Zira Sanayi İnkılabı ardından Avrupa'nın zahire ve gıda ihtiyacı artmış, İç Anadolu Bölgesi emtiasının Çorum üzerinden Samsun limanına taşınmasına bağlı olarak da şehirde özellikle ticaret ve esnaflıkla uğraşan başta Ermeni, ikincil olarak Rum sonra da Protestan ve Katolik nüfus ortaya çıkmaya başlamıştır. Nihayet 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artarak devam eden ve asrın son çeyreğinde had safhaya ulaştığı anlaşılan bu göçler sayesinde Çorum, hem Müslim-gayrimüslim tebaanın birlikte yaşadığı bir şehre hem de orta ölçekli bir ticaret kentine dönüşmüştür.

Gayrimüslimlerin, şehrin belli bölgelerinde gettolaşmış bir şekilde değil de farklı mahallelere dağılmak suretiyle yerleşmeleri, gerek kamusal alanla gerekse Müslüman toplumla komşuluğa dayalı sıkı, canlı, dinamik sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkiler geliştirmelerinde etkili olmuştur. Nitekim başta Ermeniler olmak üzere bu süreçte gayrimüslimlerin Müslüman çevrelerle vakıflar, ihtida meselesi, ibadethane yerlerinin tespiti ve inşası, evlilik gibi konularda idari, hukuki, adli, sosyal ve kültürel boyutlu uzlaşmadan çatışmaya kadar varan bir takım ilişkiler içinde oldukları görülmüştür. Söz konusu gayrimüslim çevreler bundan başka hayvancılıktan, arazi, bağ, bahçe, işletme ortaklığına, ev ve dükkân sahipliğinden kiracılığa, alacak verecek meselesine kadar soysal ve ekonomik hayatta Müslüman toplumla çok güçlü ilişkiler geliştirmişlerdir. Müslim ve gayrimüslim tebaa arasında bilinirlik, güven ve sadakate dayanan vekâlet vermek suretiyle bir şahsın bir başkasını kadı huzurunda hukuken yetkilendirmesi işleminin kayıtlarda çift taraflı şekilde bir hayli bulunması ilişkilerin sıcaklığı ve güvenilirliğini açıkça ortaya koymuştur. Yine şahitlik ve şühûdü'l-hâl müesseseleri aracılığıyla da önyargısız bir şekilde Müslim ve gayrimüslim çevrelerin mahkemede birlikte yer almaları da ayrıca önemli bir husustur.

Sonuç olarak bu çalışma, daha çok idari, adli ve hukuki yönleriyle değerlendirilen şer'iyeye mahkemesi tutanaklarını, gayrimüslimlerin gerek kamusal alanla gerekse Müslüman toplumla olan ilişkilerinin çeşitliliği ve derinliğini ortaya koymak amacıyla farklı bir perspektiften değerlendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Çorum özelinde dikkatlere sunduğu veriler, Osmanlı toplumunda farklı çevrelerin gündelik hayattaki ilişkilerine dair söz konusu kayıtlar üzerinden daha fazla çalışmaya ihtiyaç olduğunu ortaya koymuştur.

Kaynakça

- 387 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman Ve Rûm Defteri* (937/1530), II, (Haz. Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, vd.), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nr. 36, Ankara 1997, s. XIII.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*. haz. Yusuf Halaçoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*. haz. Ahmet Hazarfen. 1 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Alkan, Mustafa. "Osmanlı'da Millet Sistemi". *Emperyalizm Ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Mustafa Sıtkı Bilgin, Mehmet Seyfettin Erol vd.. 85-92. ESAM, Aralık 2015.
- Apaydın, H. Yunus. "Kefalet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/167-177. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aybakan, Bilal. "Vekâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/1-6. İstanbul: TDV Yayınları 2013
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Defterleri [A. MKT. UM.]*. No. 451/85, 17 Recep 1277/29 Ocak 1861; No. 496 /7, 25 Safer 1278/1 Eylül 1861.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezareti Hukuk Kalemi Evrakı [DH. H.]*. No. 11/60/3-1, 18 Muharrem 1331/ 28 Aralık 1912.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı [DH. ŞFR.]*. No. 219/69, 16 Şevval 1313/31 Mart 1896.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezareti Kalemi Evrakı [DH. TMIK. M.]*. No. 46/74, 7 Şaban 1315/1 Ocak 1898.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Mektubî Kalemi Belgeleri [HR. MKT.]*. No. 141/19, H 25 Recep 1272/1 Nisan 1856.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ Riyaseti Defterleri [MVL.]*. No. 602/80, 17 Safer 1277/4 Eylül 1860; No. 747/1, 5 Zilkade 1283/11 Mart 1867.
- Buğra Ekinci, Ekrem. "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü". *Belleten* 65/244 (2002), 959-1005.
- Bulduk, Üçler. "16.Yüzyılda Çorum Sancığı II (Dirlikler)". *OTAM* 6 (1995), 39-50.
- Çanlı, Mehmet. *Ankara, Kastamonu, Sivas Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Çorum (1869-1908)*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayını, 2013.
- Çorum Şer'ıye Sicilleri Kataloqları* (ÇŞS). yayına haz. Çorum Kent Arşivi. C. 1, 2, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2009.
- Çorum Şer'ıye Sicilleri*(ÇŞS). (Çorum Belediyesi, Çorum Şer'ıyye Sicilleri Transkripsiyon Projesi kapsamında Türk Arşivciler Derneği'nin katkılarıyla transkripsiyonu yapılan H. 1255-1327(1839-1911) Tarihlerini içeren 1-16. Defterlerden istifade edilmiştir). Çorum: Çorum Belediyesi Kent Arşivi, 2009. (Kullanılan kayıtların alındığı defter, sayfa ve hüküm sayıları bu sırayla metin içerisinde verilmiştir).
- Dernschwam, Hans. *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*. çev. Yaşar Önen. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Erkan, Nevzat. "18. Yüzyılın İlk Yarısı Üsküdar Sicillerine Göre Müslim-Gayrimüslim İlişkileri-

- nin Hukukî Boyutu". *İHYA Uluslararası İslami Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2015), 48-79.
- Faroqhi, Sureyya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. çev. Neyyir Berktaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- H.984 (M.1576/1577) *Tarihli ve TKG.KK.TTd.54 Numaralı Defter-i Mufasssal-ı Liva-i Çorum*, yayına haz. Mustafa Engin, Murat Alandağlı). Ankara: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın Nr. 8, 2014.
- Kara, Adem. "XIX Yüzyılda Osmanlı Anadoluşunda Ermeni Toplum Yaşantısı: Çorum ve Antakya Karşılaştırmalı Örnekleri". *The Journal of Academic Social Science Studies* 5/6 (December 2012), 303-311.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Kayar, Gürcan - Yurtseven, Yılmaz. "Osmanlı Muhakeme Hukukunda Şühûdü'l-hâl". *Akdeniz Üniv. Hukuk Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2018), 57-77.
- Korkmaz, Şerif. *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II. Meşrutiyet)*. Çorum: Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2003.
- Konan, Belkis. "Gayri müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme". *AÜHFD* 64/1 (2015), 171-193.
- Köse, Murtaza. "İslam Hukukunda Temsil Kavramı Ve vekâlet -Temsil İlişkisi". *EKEV Akademi Dergisi* 12/34 (Kış 2008), 223-246.
- Kundakçı, Sibel Kavaklı. "Osmanlı Mahkemesi: Trabzon Örneğinde (1557-1558)". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 27 (Güz 2019), 43-72.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 1994.
- Özel, Ahmet. "Gayri müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/418-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Samur, Sabahattin, "Kudüs Şer'i Mahkeme Sicilleri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 313-322 (Bu makale, Kamil Cemil el-Aseli'nin, Vesaik Mukaddesiyye Tarihiyye (II, Amman 1983) adlı kitabının I. cildinden bir bölümün çevirisidir).
- Şahin, Gamze Nur. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Hukuki Durumu*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Şahin, Hacı Haldun. *Çorum Nüfus Defterleri (1844)*. haz. İrfan Yiğit. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayını, 2012.
- Şentürk, Mustafa. "Tefsîr Literatüründe Müslüman Kadınların Ehl-i Kitâb Erkekleri İle Evlenme(Me)leri Meselesi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2015), 65-108.
- Turan, Ömer. "Çorum'da Ermeniler ve Ermeni Tehciri". *Yeni Türkiye* 60 (2014), 1-16.
- Yurtseven, Yılmaz. "İslam-Osmanlı Muhakeme Hukukunda Şahitlik Müessesesi" *YBHD* 3/2 (2018), 85-139.
- Kayseri Valiliği resmi sitesi: <http://www.kayseri.gov.tr/germirkonaklar>
- Talas Belediyesi resmi sitesi: <https://talas.bel.tr/tr/talas/talas-tarihi>